

KORNAI JÁNOS

Hiánygazdaság – többletgazdaság

Tanulmány a piac elméletéről – II. rész

A főáramlat közgazdaszai elismerik, hogy a szocialista rendszert a krónikus hiány jellemezte, de úgy vélik, hogy a kapitalista rendszerben – kisebb vagy nagyobb ingadozások közepette – piaci egyensúly uralkodik. Ezzel szemben a tanulmány két piaci állapotot állít egymással szembe. Az egyikben dominálnak a túlkeresleti jelenségek, bár előfordulnak túlkínálati jelenségek is, ezt nevezi a szerző hiánygazdaságnak. A másikban dominálnak a túlkínálati jelenségek, bár előfordulnak túlkeresleti jelenségek is, amit a szerző többletgazdaságnak nevez.

A tanulmány II. része összefoglalja a tanulmány fő állításait. Ezek szerint a szocialista rendszer veleszületett immanens tulajdonsága a hiánygazdaság, míg a kapitalista rendszer veleszületett immanens tulajdonsága a többletgazdaság létrehozása és állandó reprodukciója. Állami beavatkozások erősíthetik vagy gyengíthetik ezeket a genetikus tulajdonságokat, de nem szüntethetik meg. A tanulmány áttekinti a többletgazdaság kedvező és kedvezőtlen hatásait. A kedvező hatások között különleges nyomatékkal emeli ki, hogy a többlet (elsősorban többletkapacitások) nélkül nem alakulhat ki a termelők, illetve az eladók rivalizálása, ami az innovációs folyamat legfontosabb hajtóereje. A többletgazdaság általános esetének vizsgálata után különböző speciális esetekkel foglalkozik a tanulmány: a gazdaság konjunkturális hullámzásával, a hadigazdasággal, a modern kapitalizmusban mutatkozó történelmi léptékű változásokkal, valamint a szocialista rendszeren belül megjelent piacorientált reformokkal és a posztoszocialista átmenettel.

Journal of Economic Literature (JEL) kód: D00, D4 , O31, P1, P2, P51.

4. Összefoglaló megállapítások

A tanulmány I. része a fogalmi tisztázással fejeződött be. Nem számíthatok arra, hogy a jelen tanulmányban bevezetett szóhasználatot magáévá tegye a közgazdasági szakma. Azt azonban remélem, hogy sikerül elérnem: e tanulmány olvasója számára egyértelművé válik, hogy mit értek az általam használt kifejezéseken.

Most már megfogalmazhatom azokat az összefoglaló megállapításokat, amelyek mondanivalóm magját alkotják.

1. állítás. Csak a kapitalista rendszer képes a gazdaság egészét átfogó többletgazdaságot létrehozni és tartósan újratermelni. Csak a kapitalizmus képes létrehozni és tartósan újratermelni azt a mechanizmust, amely a többletgazdaság krónikus tüneteit generálja.

Az állítás logikai iránya megfordítható.

2. állítás. Ha egy adott országban kapitalista rendszer van, akkor annak többletgazdaságként *kell* működnie. A többletgazdaság a kapitalizmus immanens tulajdonsága. Nem

azért jelenik meg a többletgazdaság, mert az állam ilyen vagy amolyan gazdaságpolitikát folytat. A fiskális és monetáris politika intenzívebbé tehet egyes többletjelenségeket, vagy csökkentheti azok intenzitását – ám nem hozza létre a többletgazdaságot. A többletgazdaság azért jelenik meg, mert egyik összetevője – egyik legfontosabb jegye – a kapitalizmus természetének.

Ezek *pozitív* állítások. Lehet örülni annak, hogy a kapitalizmus többletgazdaság, vagy el lehet emiatt ítélni a rendszert. A normatív szempontokra még visszatérek. Egyelőre csak azt állítom: ahol kapitalizmus van, ott többletgazdaság van.

Noha a kapitalizmusra és a többletgazdaságra vonatkozó fenti állításaim alkotják tanulmányom központi üzenetét, a teljesség kedvéért ide kíváncsoznak a szocialista rendszerre vonatkozó összefoglaló állítások is.

3. *állítás*. Csak a szocialista rendszer képes a gazdaság egészét átfogó hiánygazdaságot létrehozni és tartósan újratermelni. Csak a szocializmus képes létrehozni és tartósan újratermelni azt a mechanizmust, amely a hiánygazdaság krónikus tüneteit generálja.

Az állítás logikai iránya itt is megfordítható.

4. *állítás*. Ha egy adott országban szocialista rendszer van, akkor annak hiánygazdaságként *kell* működnie. A hiánygazdaság a szocializmus immanens tulajdonsága. Nem azért jelenik meg a hiánygazdaság, mert az állam ilyen vagy amolyan gazdaságpolitikát folytat. A tervezés és a gazdaságirányítás intenzívebbé tehet egyes hiányjelenségeket, vagy csökkentheti azok intenzitását – de nem hozza létre a hiánygazdaságot. A hiánygazdaság azért jelenik meg, mert egyik összetevője – egyik legfontosabb jegye – a szocializmus természetének. Ahol szocializmus van, ott hiánygazdaság van.

Erősen fogalmaztam. Később még árnyalom a kijelentéseimet; említek kivételeket, kevert eseteket, átmeneti formákat. Ám első nekifutásra azt szeretném, ha az olvasóban az rögződne: a gazdasági rendszerek, a maguk „klasszikus” formájában ebben a tekintetben nem valamiféle „középút” közelében helyezkednek el. Megpróbálok képszerű hasonlatot keresni. Két hegyi ösvényen mehetünk előre. A két ösvényt egy kiemelkedő gerinc választja el egymástól – de olyan keskeny, hogy annak tetején nem lehet tartósan haladni; vagy az egyik vagy a másik irányban lecsúszunk róla a két ösvény valamelyikére.

A fentiekben többször jelent meg ez a szó: *állítás*. Lehet, hogy az akadémiai etikett értelmében *sejtésnek* vagy *hipotézisnek* illene nevezni őket. Úgy érzem, képmutatás lenne részemről, ha ezeket a szavakat használnám. Amit állítok, azt millió ténnyel igazolja a mindennapi tapasztalat. Szinte ráadás, hogy logikailag is igazolni próbálom, sőt a tanulmány több helyén még statisztikai adatok is találhatóak. Az adatokat nem bizonyítéknak, csak illusztrációnak szánom.

Állításaim nem tautologikusak, és nem üresek. Cáfolhatók. Magam is a saját állításaim iránti kötelező kétkedéssel végzem további kutatásaimat – és a cáfolat lehetősége nyitva áll a kritikussaim előtt.

5. A többletgazdaság hatása és értékelése

A hatások áttekintése és az értékítéletek

Arra törekszem, hogy – amennyire csak lehetséges – elválasszam a hatások objektív leírását az értékítéletektől. Utóbbiak elkerülhetetlenül szubjektívek, hiszen minden értékelés mögött ott húzódik az értékelő saját értékrendje. Az áttekintés keretében minden tételnél az olvasó elé tárom saját értékelésemet. Emellett ismertetek más, az enyémtől eltérő minősítéseket is, főképpen azokat, amelyek a nyilvános diskurzusban hangot kaptak, és erősen hatottak sok ember véleményére.

1. INNOVÁCIÓ. Gazdag irodalom foglalkozik az innovációt előmozdító és fékező tényezőkkel.¹ Széles körű egyetértés van abban, hogy az innovatív tevékenység legfontosabb ösztönzője a *verseny*. Tanulmányom egy korábbi részében, a többletgazdaságot előidéző mechanizmus elemzésekor rámutattam: a termelők közötti verseny (és különösen annak legerjedtebb formája, a monopolisztikus verseny) többletet teremt. A verseny *oka* is a többlet keletkezésének, de *következménye* is. Éppen mert a termelő szeretné jobban kihasználni a kapacitását, és mert az eladó szeretne túladni a nála felhalmozódott készleten, új termékekkel, új szolgáltatásokkal próbálja elhódítani a vevőt a riválisoktól.

Logikailag könnyű belátni: ha nincs többlet, akkor az eladók között nincs verseny. Ahol a termelő és az eladó nem érzi az eladható többlet nyomását, ott nem érvényesül ez a *drive*. Miért foglalkozzon innovációval a szocialista rendszer autóipara vagy telefonszolgáltatási ágazata, ha a vevők sorban állnak az elmaradott technikai színvonalú autóért és telefonvonalért?

Saját értékrendem szerint ez a többletgazdaság első számú, legjelentősebb előnye a hiánygazdasággal szemben.

Nem mindenki osztozik ebben a minősítésben. Sokan pejoratív kicsengéssel használják a *fogyasztói társadalom* kifejezést. A *fogyasztói társadalom* egyik legjellegzetesebb megnyilvánulását, az új és még újabb termékek és szolgáltatások véget nem érő áradatát feleslegesnek és idegesítőnek érzik.

Nem állítom azt, hogy az innovációs folyamatnak nincsenek árnyoldalai. Nehéz vele lépést tartani. Megterhelő újra és újra kézbe venni az új használati utasításokat, amikor még a régit sem tanultuk meg teljesen. Ki-ki döntse el, megéri-e az innováció teljesítményének élvezete a minden egyes vevő és fogyasztó által ráfordított fáradságot!

Tagadhatatlan, hogy az innováció és általában a technikai fejlődés veszélyekkel jár; a technikai újításokat ártalmas célokra is felhasználhatják. Ez visszamenőleg elmondható az emberiség által alkotott minden újításra – ennek tudatában kell kialakítanunk értékítéletünket.

2. A FOGYASZTÓ SZUVERENITÁSA ÉS MANIPULÁLÁSA. Kellő készletek és „ugrásra kész”, könnyen mozgósítható kapacitástartalékok jelenléte teszi lehetővé, hogy a fogyasztó kedve szerint válogasson a kínálatban, és visszautasítsa azt, ami nem igazán kedvére való. A többletgazdaság által biztosított szélesebb választási lehetőség nem szűk értelemben vett kereskedelmi jelenség – ez lényeges dimenzióban kitéríti az ember *szabadságjogait*. Ezzel szemben a hiánygazdaságban nincs sok lehetőség a válogatásra, több a kényszerhelyettesítés, ami csökkenti a fogyasztás által keltett elégedettségérzetet. Túl a materiális káron, szűkül a választási lehetőség, és ezzel szűkülnek az emberi szabadságjogok is.

A termelő-szolgáltató minél jobban ki akarja használni a kapacitását, az eladó túl akar adni a készletein – a többlet jelenléte arra készíti őket, hogy a felhasználóhoz, a vevőhöz igazodjanak. Mivel idő kell ahhoz, hogy közép- vagy hosszú távon végbemenjen a termelésnek a fogyasztó igényeihez való tartós alkalmazkodása, a készletek és a könnyen mobilizálható kihasználatlan kapacitások segítik a késleltetés áthidalását. A többlet az a „kenőanyag”, amely csökkenti vagy kiküszöböli a csikorgást az adaptáció gépezetében.

¹ Kétségtávolul *Schumpeter* [1912/1980] és [1942/2010] munkássága gyakorolta a legnagyobb hatást ezen a területen, de rajta kívül mások is hozzájárultak az innováció folyamatának megértéséhez. Innováció és dinamizmus című tanulmányom áttekintette a legfontosabb műveket; az ott található hivatkozásokat itt nem ismétlem meg (*Kornai* [2010]).

Nem szeretném idealizálni azt a viszonyt, amely a többletgazdaságban vevő és eladó között fennáll. Túlzásba esnek azok, akik azt állítják, hogy a többletgazdaságban (vagy még általánosabb fogalmazásban: a piacgazdaságban) fogyasztói szuverenitás érvényesül. A valóban szuverén uralkodónak ellentmondás nélkül engedelmeskedik az alattvaló. Itt szó sincs erről. Elsősorban azért nem, mert gyakran a kínálat ébreszti fel az igényeket, különösen az új termékek és szolgáltatások iránt.

Másodsorban – és ez hozzátartozik a kép teljességéhez – az eladók igyekeznek aktívan befolyásolni a vevők ízlését. Sok igazság van abban, hogy az eladók a hirdetésekkel nemcsak tájékoztatják a vevőket (ami egyértelműen hasznos információközlés), de megpróbálják manipulálni is őket. A hiánygazdaságban eléggé értelmetlen pazarlás a hirdetés, de a többletgazdaságnak elkerülhetetlen mellékjelensége. Aki a többletgazdaságot – más okok miatt – előnyösebbnek tartja a hiánygazdaságnál, annak tudomásul kell vennie, hogy menthetetlenül hozzátartozik a hirdetésözön, a sokszor korrekt, de nemritkán félrevezető reklámhadjáratok, a vevőket magukhoz csalogató eladási trükkök. A hirdetés költsége társadalmi méreteketben tetemes, amint azt néhány ország példáján a 4. táblázat szemlélteti.

4. táblázat

A hirdetési költségek néhány fejlett országban, 1975–2007
(a hirdetési költségek a bruttó hazai termékhez viszonyítva, százalék)

Év	Argentína	Japán	Olaszország	Új-Zéland	Egyesült Államok
1975	n. a.	0,83	n. a.	n. a.	1,70
1985	n. a.	1,08	n. a.	n. a.	2,25
1995	n. a.	1,10	n. a.	n. a.	2,20
2000	1,20	1,22	0,69	1,34	2,52
2005	1,79	1,36	0,60	1,41	2,18
2006	1,99	1,37	0,60	1,33	2,14
2007	2,10	1,36	0,61	1,33	2,03

Megjegyzés: a hirdetés okozta költségek tartalmazzák az újságokban, folyóiratokban, rádióban, televízióadókban, postán, hirdetőtáblán, interneten és más formában közzétett hirdetésekkel járó költségeket. Nem sikerült megállapítani, hogy vajon az itt közölt adatok valóban teljes egészükben átfogják a hirdetési költség minden összetevőjét.

Forrás: bruttó hazai termék: IMF [2010], *St. Louis Fed* [2010]; hirdetés okozta költségek: WARC [2007], *CS Ad Dataset* [2007], *Dentsu* [2009].

Az Egyesült Államokban a hirdetési költségek a 2000-es években rendre meghaladták a GDP két százalékát. E költség óriási nagyságát azzal érzékeltethetjük, ha összehasonlítjuk az amerikai állam néhány kiadási tételével. A szövetségi és a helyi kormányzati kiadásokat összesítve 2007-ben felsőoktatásra a GDP két százalékát, családok és gyermekek segélyprogramjára a GDP 0,6 százalékát, rendőrségre és tűzoltóságra a GDP egy százalékát költötte (*Chantrill* [2010]).

Nem lenne jogos az érvelésben ebben az irányban sem túl messzire elmenni, és azt állítani, hogy valójában a termelő az, aki szuverén. Bármilyen ügyes is a vevő manipulálása, ha létezik többlet, akkor a vevőnek végső soron módja van visszautasítani a felkínált terméket vagy szolgáltatást, és mást választani helyette. Albert Hirschman szavaival: van *exit*, a vevőnek nem kell hangosan protestálnia – egyszerűen átpártol más eladóhoz (*Hirschman* [1970/1985]). Ezért, ha már a politikai uralom szótárából kölcsönözzük az elnevezéseket, a többletgazdaság erőviszonyait így jellemezhetjük: ha a fogyasztó nem is igazi szuverén abszolút uralkodó, de „erős” köztársasági elnök, akinek nagy befolyása van a döntésekre és érvényesíteni tudja vétőjogát. Ezzel szemben a hiánygazdaságban nincs

exit: a vevő olyan alattvaló, aki ki van szolgáltatva az uralmi pozícióban lévő termelőnek-eladónak. Minél intenzívebb a hiány, annál erősebb a kiszolgáltatottsága.

A többletgazdaság–hiánygazdaság ellentétpárt elemezve látnunk kell: itt végső soron *erőviszonyokról*, az alá-fölérendeltség eltérő típusairól van szó.

Ide kívánkozik egy terminológiai megjegyzés. A többletgazdaság *versus* hiánygazdaság fogalom párral lényegében megegyező értelemben szokták használni a vevők piaca *versus* eladók piaca fogalom párt is. Saját írásaimban is sokszor megjelenik ez a szóhasználat. Főleg azért próbáltam ezekkel a szavakkal érzékeltetni a piac kétféle általános állapotát, mert abban reménykedtem, hogy jól ismert a közgazdászszakmában és az üzleti világban. Most sem zárkózom el ezektől a kifejezésektől, bár hozzá kell tennem: nagyon egyoldalúan emelik ki az egyik vagy a másik fél erőfölényét. Éppen az imént hangsúlyoztam, hogy a kép ennél összetettebb: a többletgazdaságban a piac nemcsak a vevőké, hanem sajátos hatalommegosztás érvényesül vevő és eladó között. Ezért használja ez a tanulmány a *többletgazdaság–hiánygazdaság* fogalom párt, mert az talán kevésbé szimplifikált gondolatársításokat kelt.

3. TERMELÉKENYSÉG. Amit az imént a termelő és a fogyasztó közötti kölcsönös adaptáció gépezetének olajozásáról elmondtam, az érvényes a termelésen belüli kapcsolatokra is. Minden rendszerben előfordulnak anyag- és alkatrész-ellátási zavarok, egyes inputok nem érkeznek meg időben a felhasználóhoz, előfordulnak emberi mulasztások és fegyelmezetlenségek. Ám a többletgazdaságban a mindenütt jelen lévő mozgósítható készletek és kihasználatlan kapacitások megkönnyítik a zavarok elhárítását. Minden a termelésben foglalkoztatott ember (akár főnök, akár beosztott munkavállaló), akinek módja volt összehasonlítani például a szocializmus állami vállalataiban és a kapitalizmus magánvállalataiban folyó mindennapos termelést, jól érzékelhette a különbségeket (lásd a 3. táblázatot és az 5. ábrát a tanulmány I. részében). A többletgazdaság rugalmasabb, működése simább, zökkenőmentesebb, mint a sokkal merevebb, a hiányjelenségek által sokszor megzavart hiánygazdaságé.

A különbség bizonyára hozzájárul a kapitalista rendszer termelékenységének növekedéséhez. Ám a tárgyilagosság szellemében hozzá kell tenni: az „olajozottság” érdekében nagy tőkét kell lekötteni készletek és kihasználatlan kapacitások formájában. Sokan ellenszenvvel érzékelik és ösztönösen „pazarlásnak” tekintik ezt az óriási arányú tőkelekötést.

Az operációkutatás modelljei segítségével számítások készülhetnek *vállalati* méretekben, amelyekben szembesítik egyfelől a készlettartás vagy a tartalékkapacitás költségét, másfelől azokat a veszteségeket, amelyeket az inputellátás váratlan zavarai, valamint a kielégítetlen vevők elmaradása okoz. Ilyesféle számításokat a *gazdaság egészére* vonatkozóan tudomásom szerint eddig nem végeztek.

A gazdasági rendszerek általános tulajdonságai nem egzakt operációkutatási kalkulációk mérlegelése alapján alakulnak ki. Akár úgy érzi az, aki önmagában elvégzi saját értékrendje szerint a többletgazdaság költség–haszon kalkulációját, hogy „megtérül” a nagy készletek és kihasználatlan kapacitások tartása, akár az ellenkező következtetésre jut – a kapitalista többletgazdaságnak olyan a természete, hogy nagy készleteket halmoz fel, és kihasználatlanul hagyja a kapacitások jelentős részét.

4. EGYENLŐSÉG. A többletgazdaságban nyíltan jelentkezik a jövedelem és a vagyon eloszlásának egyenlőtlensége. A pénzéért mindenki azt és annyit vásárol, amit és amennyit képes és hajlandó érte fizetni. Vásárlásának saját pénztárcája szab korlátot – akinek kevesebbre telik, az kevesebbet vásárolhat.

A hiánygazdaságnak ehhez képest egalizáló hatása van. Arról persze szó sincsen, hogy következetesen egalitáriánus volna. Számos tényező hat a teljes kiegyenlítés ellen.

Maga a jövedelemeloszlás nem egyenletes. A szocialista gazdaság tényleges gyakorlata sokféle célból szándékosan törekszik a keresetek differenciálására: a teljesítmény ösztönzése, a politikai szolgálat és lojalitás jutalmazása stb. miatt. Tehát itt is keresztültör a szabály: akinek több pénze van, az többet vásárolhat.

Ráadásul nem is csak a pénzért történő vásárlásnál jelentkezik egyenlőtlenség. Ahol kiutalásos eljárással történik az allokáció (például a lakások vagy az úgynevezett hiánycikkek elosztásánál), ott nyíltan vagy burkoltan előnyben részesítik azokat, akik közel állnak az uralkodó párthoz, és akiknek nagy a befolyásuk.

Am ha van is egyenlőtlenség a keresetekben és a javakhoz való hozzáférésben, az rendszerint lényegesen kisebb, mint a legtöbb kapitalista országban. Ezért az a (nem pontos, de nem is teljesen hibás) benyomás keletkezik, hogy a hiánygazdaságban „kevés van, de abból mindenkinek jut”.

Kiegyenlítő hatást gyakorol a szocialista állam paternalista árpolitikája és a jóléti szektorok állami finanszírozása, ami végső soron a jövedelmek redisztribúcióját foglalja magában. A hiánygazdaságban gyakorlatilag mindenkinek jár az ingyenes közoktatás, az ingyenes egészségügy – azok a szegény rétegek is részesülnek ezekből a szolgáltatásokból, amelyek egy „tisztá” piacgazdaságban nem lennének képesek megfizetni az árát.² Nagy állami dotációval alacsonyban tartják a lakbérek és a legfontosabb élelmiszerek árát – ez is könnyíti a kisebb keresetűek életét.

Viszont magától értetődően megjelennek a következmények a piac általános állapotában: súlyos hiányjelenségek mutatkoznak az ingyenesen vagy majdnem ingyenesen elosztott termékekből és szolgáltatásokból. A nagyobb egyenlőség ára a nagyobb hiány. A hiánygazdaság végeredményben egalitáriánusabb, mint a többletgazdaság – de a kiegyenlítést célzó jövedelemátcsoportosítás maga is gerjeszti a hiányt.

5. „MATERIALIZÁLÓDÁS” ÉS A „SZELLEMI ÉRTÉKEK”. A többletgazdaságot (vagy a már idézett torz elnevezéssel, a „fogyasztói társadalmat”) azzal szokták vádolni, hogy „materializálja” az emberek gondolkodását.³ A hirdetési kampányok, az árukkal zsúfolt vásárlási központok, a sok hivalkodó új termék torz értékrendet alakít ki, és leszoktatja az egyént a szellemi értékek tiszteletéről.

Át kell engednem a kérdés tudományos igényű vizsgálatát a szociológusoknak. Mindazonáltal megkockáztatok néhány megjegyzést, amelyek a többletgazdaság és a hiánygazdaság megfigyelésén alapulnak. Az 1970-es években láttam asszonyokat tülekedni és egymás hajába kapni egy moszkvai áruházban, ahová éppen akkor érkezett cipőszállítmány. Talán azok kevésbé voltak érdekelve egy anyagi jószággal, a cipő megszerzésében, mint azok az asszonyok, akik ma ugyanabban a moszkvai áruházban a cipőt kínáló, egymással versenyző sokféle boltban kényelmesen válogatnak a sok („túl sok?”) cipő között?

Vagy még élesebb történelmi példákra is hivatkozhatunk. Azok a milliók, akik a sztálini Ukrajnában és évtizedekkel később Mao Kínájában a hiánygazdaság legkegyetlenebb csapásától, az éhínségtől elpusztultak, kevésbé voltak érdekelve az anyagi javakban, a gabonában, lisztben, krumpliban, kenyérben, és inkább fordultak a szellemi értékek felé, mint mai utódaik, akik számára megvásárolhatók ezek a javak?

Ha egyáltalán létezik bármiféle ok-okozati összefüggés a piac általános állapota (többletgazdaság *versus* hiánygazdaság) és az „anyagiasság” között, akkor az talán a követke-

² A modern kapitalizmus keretei között megjelenő jóléti államról a tanulmány 6. fejezetében lesz szó.

³ A közgazdasági gondolkodás történetészei többnyire Thorstein Veblen nagyhatású művéig (*Veblen* [1899/1994]) és *Galbraith* [1958] könyvéig vezetik vissza a kapitalizmus kritikájának ezt az áramlatát, amely sokféle ágazik el. Az ide sorolható bírálatok különböző elnevezésekkel illetik a kapitalista rendszert, illetve annak szellemiségét: *consumerism*, *fogyasztói kapitalizmus*, *gazdasági materializmus*, *dúsgazdag társadalom* (*affluent society*), *homo consumericus*, *kommercializmus* és így tovább.

ző lehet. A többletgazdaság, más tényezők mellett, hozzájárul az információterjesztés, a képzés modern eszközeinek fejlődéséhez. (Erről szó volt tanulmányom korábbi részében.) Aki szellemi értékekre, hírekre szomjas, az válogathat az eszközök között, amelyek ezeket közvetítik a számára, és ma inkább válogathat, mint korábban. A többlet – a készletek és a kihasználatlan kapacitások – magukban foglalják a könyvkiadók és a könyvesboltok raktárkészleteit, a rádió- és tévéállomások kínálatát vagy az interneten rendelkezésre álló szinte végtelen mennyiségű információt. Túl kínálat van mindezekből a javakból: értékek-ből és szemétből egyaránt.

6. A KORRUPCIÓ IRÁNYA. A korrupció minden társadalomban jelen van. Gyakoriságát, a korrupciós események súlyosságát, formáit sokféle tényező befolyásolja.⁴ Fel sem vetem itt azt a meg nem válaszolható kérdést, vajon több vagy kevesebb a korrupció a kapitalizmusban, mint a szocializmusban. Kizárólag arra szorítkozom, ami közvetlenül kapcsolódik a tanulmány tárgyához, nevezetesen arra: van-e hatása ebben a vonatkozásban a piac általános állapotának?

Igen, van. Ki kit veszteget meg? – ez függ attól, hogy többletgazdaság vagy hiánygazdaság jellemzi-e a piacot. Erős egyszerűsítéssel azt mondhatnánk: hiánygazdaságban a vevő próbálja sokféle módon, köztük korrump eszközökkel is befolyásolni az eladót. Többletgazdaságban fordított az irány: az eladó használ egyebek mellett korrump eszközöket is a vevő megnyerésére.

A hiánygazdaság jellegzetes korrupciós eseményei többnyire jelentéktelen ügyek. A háziasszony pénzt nyom a hentes zsebébe, hogy jobb darab húst kapjon. Ennél súlyosabb eset, amikor a vállalat anyagbeszerzője korrumpálja a beszállító vállalat eladási tisztviselőjét, hogy az ő vállalatának juttassák a szűkösen rendelkezésre álló nyersanyagot vagy félkész terméket, és ne másnak. Közismert, hogy szovjet vállalatok külön specialistákat foglalkoztattak erre a feladatra. A kis korrupciók azért jelentettek mégis súlyos anomáliát, mert tömegesen fordultak elő.

Ezzel szemben a többletgazdaságban igen erősek a korrupciós kísértések, különösen akkor, amikor az eladó magánérdekből akar vevőt szerezni, és a vevő a közpénzt költi. Itt nem kis összegekről van szó, hiszen milliárdok folyhatnak az adófizetők pénzéből a magánvállalat kasszájába. Nagyon kifizetődőnek ígérkezik tehát milliókat fizetni a vevőként jelentkező állami hatóság vagy más állami szervezet illetékes tisztviselőjének, hogy ő és ne a rivális vállalat kapja az állami megrendelést. Az eladó számára ez a milliárdos üzletnek alig néhány százaléka, de a vevő megvesztegetett képviselője számára nagy vagyon. Korrupcióra hajlandó emberek mindig és mindenütt akadnak. Amit itt észre kell vennünk, az a *szituáció*, amely oly nagy erővel csábít a korrupciós hajlam kiélésére. Korábban szóltam az eladók közti verseny óriási érdemeiről. Nos, ugyanez a verseny formálja a korrupcióra való kísértést is.

Állásfoglalás a kapitalizmus mellett

A többletgazdaság hatásainak áttekintése és a hiánygazdasággal való összehasonlítás nyilvánvalóan elvezet az összefoglaló kérdéshez: milyen értékítéletet alkotunk magunkban a kapitalista rendszerről.

⁴ A Collegium Budapest 2002–2003-ban nemzetközi interdiszciplináris kutatócsoportot hívott össze, amelyet Susan Rose-Ackerman és én vezetünk. A kutatás témája a következő volt: Tisztesség és bizalom a poszt-szocialista átmenet fényében. Eredményeinkről 40 tanulmány számol be, amelyet két kötetben foglaltunk össze (*Kornai–Rose-Ackerman* [2005] és *Kornai–Rothstein–Rose-Ackerman* [2005]). A kötetekben részletes bibliográfia található a kérdés irodalmáról.

Figyelmeztetéssel kezdem: tanulmányom a kapitalizmus működésének csupán egyik szeletét vizsgálja, nevezetesen a piac általános állapotát. Ez nem akármilyen részletkérdés, hanem az értékelés egyik igen lényeges pontját alkotja. A kapitalista rendszer fontos erényeiről és fontos bajairól van szó. Am ahhoz, hogy a rendszer egészéről ítéletet alkossunk, meg kellene fontolnunk például azt is, mit jelent a kapitalista rendszer a munkavállalók társadalmi és gazdasági helyzete és a jövedelemelosztás szempontjából, mi a kapcsolat a kapitalista gazdaság és az alternatív kormányzati formák, a demokrácia és a diktatúra különböző válfajai között – és sorolhatnám tovább a dolgotban nem tárgyalt témákat.

Mégsem akarok teljesen kitérni a probléma elől. A kapitalista rendszer más vonásairól írott más írásaiban már állást foglaltam, az ott tárgyalt problémák szemszögéből, mégpedig a kapitalista rendszer *mellett* – mindenkor hangsúlyozva, hogy a rendszer negatív vonásait nem akarom elhallgatni. Illúziók nélkül vagyok a kapitalizmus pártján. Most is, és ezt a tanulmány egész gondolatmenete tanúsítja, nemcsak a kapitalizmussal együtt járó többletgazdaság erényeit igyekeztem bemutatni, hanem hátrányos oldalait is.

Sokan gondolkodnak hozzám hasonlóan – de érdemes két alcsoportot megkülönböztetni még azon a csoporton belül is, akik tárgyilagos, „realista” szemmel állnak a kapitalizmus mellett. Az egyik alcsoportba tartoznak a „naiv reformerek”,⁵ akik meg vannak győződve arról, hogy a kapitalizmus minden lényeges bajából kigyógyítható. Legtöbbjük az állam megfelelő beavatkozásaiban látja a teljes gyógyulást eredményező terápiát.

A másik alcsoport – és magamat ide sorolom – nem hisz a bajok és visszasságok teljes gyógyíthatóságában. A kapitalizmus ellentmondásos organizmus, erős jó, és ugyancsak erős rossz tulajdonságokkal. Előbbiek is, utóbbiak is hozzátartoznak a természetéhez. Erényei nem politikusok és bürokraták jóvoltából vagy értelmiségiek helyes tanácsai nyomán érvényesülnek hatalmas erővel, és nem politikusok és bürokraták rosszakarata, önzése vagy butasága – nem az ideológusok tévelygései – miatt mutatkoznak a bajok. Ezek a rendszer immanens hajlamai, amelyeket a mélyen beépült érdekek, az evolúciós úton kialakult magatartási minták és ösztönzések alakítanak ki.

A rendszer veleszületett és gyógyíthatatlan bajaival együtt kell élni. Tudomást kell venni arról, hogy ahol többletgazdaság van, ott hatalmassá duzzadhatnak a vevőre váró kereskedelmi készletek, ott hirdetésözön is van, ott a közbeszerzési eljárások során gyakran felbukkan a korrupció.

Tapasztalatom szerint elsősorban az amerikai mentalitásra jellemző a naiv optimizmus, amely szerint minden problémának van megoldása. Az európai (a francia?, a magyar?, a zsidó?) mentalitás kétkedőbb. Vannak *megoldhatatlan* problémák.

Ez utóbbi gondolkodásmódnak nem kell passzív beletörődéshez vezetnie. Sok minden lehet tenni a többletgazdaság negatív hatásainak enyhítésére. Csak néhány lehetőséget említek.

– Egy-egy vállalaton belül fejleszthető a beszerzési és készletezési politika, és gördülékenyebbé tehető a vállalatok közötti termékáramlások. Gondoljunk a japán iparban elterjedt „éppen időre” (*just on time*) utánpótlási-anyagellátási szabályra. Minél több helyen érnek el ebben a tekintetben kedvező eredményeket, annál kisebb többlettel lehet elérni a gazdaság egészét tekintve a korábban megszokott biztonsági szintet és vevői elégedettséget.

⁵ Akik olvasták korábbi munkáimat, azok számára ismerős a kifejezés. Annak idején azokat neveztem így, akik a *szocialista* rendszer reformjától várták azt, hogy a reform majd kigyógyítja a szocializmust a bajából. A magam részéről a szocializmus bizonyos negatív vonásait „genetikusnak”, immanens, veleszületett és gyógyíthatatlan tulajdonságnak tartottam. Hasonlóképpen „genetikusnak”, immanens, veleszületett és gyógyíthatatlan tulajdonságnak tekintem a kapitalizmus meghatározott kedvezőtlen vonásait is.

– Az állam jogszabályokkal és hatósági ellenőrzésekkel védheti a gazdasági verseny korrektségét.

– A bűnüldözés alkotmányos eszközeivel fel kell lépni a korrupció ellen. Az elrettentés csökkentheti az előfordulások gyakoriságát.

– Anakronizmusnak tűnhet, de előmerészkedek egy javaslattal: újra meg kellene szervezni a közép- és hosszú távú tervezést – nem a megbukott tervutasításos rendszert, hanem az egykori francia modellhez hasonló indikatív tervezés korszerű formáit. Kellő kísérletezés után ez talán hozzájárulhatna az előirányzott új kapacitások és a várható igények jobb összehangolásához.

Csak példaként említem ezeket az ajánlásokat, annak szemléltetésére, hogy a kapitalizmus veleszületett negatív tulajdonságainak józan tudomásulvétele összefér mélyreható állami rendszabályok és reformok konstruktív átgondolásával és pártolásával.

A kapitalizmus értékeléséről szóló fejtegetés végéhez érve, utalni szeretnék a kérdés politikai vonatkozásaira. Schumpeter, munkáim egyik fő ihletője, politikai állásfoglalásaiban a konzervativizmus irányába hajlott. A piac működésének értelmezésében sokat tanultam Misestől, Hayektől és az osztrák iskola későbbi követőitől – ők politikai megnyilvánulásaikban a spektrum jobbszárnyán helyezkednek el. Keynes liberális politikus volt. Nicholas Kaldor (Káldor Miklós), akinek gondolataival szoros szellemi rokonságot érzek (erről a következő alfejezetben lesz szó), a brit Munkáspárt baloldalának egyik hangadó gazdaságpolitikusa volt. A többletkapacitás (*excess capacity*) elemzésében sok az érintkezési pont a mai posztkeynesianus iskolával, például James Crotty írásaival (*Crotty* [2001], [2002]); ő, és az iskola több más neves tagja hangsúlyosan baloldaliak. Tanulmányom egyik sarkalatos kérdéséhez érve (I. rész 2. fejezet Keresleti folyamatok című alfejezetében a béremelkedést fékező erők) Marx álláspontját fogadtam el.

Korábbi írásaimban öniróniával kezeltem a szellemi rokonságoknak ezt a sokféleségét, és eklektikusnak neveztem magam. Miközben most sem hárítanám el ezt a jelzöt, a jelen tanulmánnyal tulajdonképpen ambiciózusabb célt tűztem magam elé. Meggyőződésem, hogy amíg megmaradunk a kapitalista és a szocialista gazdaság *pozitív* leírásánál és magyarázatánál, kialakítható a különböző áramlatok által felszínre hozott megállapítások *szintézise*. Ugyanazt a valóságot azonosan láthatják olyan kutatók, akik egymástól eltérő, esetleg egymással élesen szembenálló nézőpontból tekintenek rá. Nem azt állítom, hogy minden érdekes gondolat, amellyel eddig a közgazdászszakma előállt, egyetlen nagy közös elméletbe egyesíthető. A szintézis lehetőségei ennél szűkebbek. *Abban a témakörben*, amelyet tárgyalunk, szintézis alkotható *azoknak az iskoláknak* az idevágó gondolataiból, amelyeket a tanulmány megemlít. Tanulmányom nem végzi el a szintézist, de kísérletet tesz a szintézis körvonalainak felvázolására.⁶ *Pozitív szintézisnek* nevezném. A „pozitív” jelző azt emeli ki, hogy olyan emberek, akik egymástól eltérő, sőt egymással ellentétes állásponton vannak a politikai cselekvés és a kívánatos célok tekintetében, konszenzusra juthatnak a valóság megértésében és magyarázatában. Hasonló ez ahhoz, mint amikor több orvos ugyanazt a beteget vizsgálva azonos diagnózist állít fel, de egymástól sarkalatosan különböző terápiát javasol: az egyik gyógyszeres kezelést, a másik műtétet, a harmadik pedig azt, hogy ne gyötörjék hiábavaló kezeléssel, mert úgymint meghal.

⁶ Nem én vagyok az első, aki lehetőséget lát ilyesféle szintézisre (lásd például *Flaschel* [2009] és *Helburn–Bramhall* [1986]). A szintézist említő szerzők rendszerint két-három nagy név (például Marx, Schumpeter és Keynes nevének) összekapcsolásával kívánják jellemezni a szintézist. Esetleg – Samuelson példáját, a „neoklaszikus szintézis” kifejezés megalkotójának példáját követve – a megnevezés elé teszik a „neo” jelzést. Talán átfogóbb jellemzést ad a „pozitív” jelző. A „pozitív szintézis” ernyője alatt sokkal több áramlat és iskola ide sorolható elméleti hozzájárulása megfér.

Egyensúly?

Az olvasónak bizonyára feltűnt, hogy a kapitalista piacgazdaság erényeinek felsorolásakor nem szoltam egyik legtöbbet emlegetett érdeméről, nevezetesen arról, hogy képes megteremteni a piac egyensúlyát. Nem feledékenységéből maradt ki ez a gondolat.

Az „egyensúly” munkaképes kategória az absztrakt elmélet, a matematikai modellek világában; a matematikusok, az elméleti fizikusok, kémikusok, biológusok és az elméleti társadalomtudósok nélkülözhetetlen fogalmi instrumentuma. Utólag is helyénvalónak találom, múltbeli munkáimra visszatekintve, hogy magam is sokszor használtam ezt a kategóriát különböző elemzési célokra.

Sokféle modell keretei között értelmezhető az egyensúly. Közgazdászok különösen sok figyelmet szentelnek a walrasi piaci egyensúlynak, annak az állapotnak, amelyben a kínálat hajszálpontosan megegyezik a kereslettel. Amíg a tiszta elmélet világában egy egzakt formában leírt modellt vizsgálunk, a walrasi piaci egyensúly kategóriája is jó szolgálatot tehet. Alkalmos arra, hogy elméleti *viszonyítási alapként* szolgáljon. Az elemzés során kijelentéseket tehetünk, hogy meghatározott körülmények között a piac állapota mennyire van közel vagy távol ettől az eligazodási ponttól, és miben tér el tőle.⁷

A tanulmány 2. fejezete megkísérelte felvázolni a piac pozitív kutatása számára releváns kérdéseket. Milyen hajtóerők lépnek fel a kínálat, kereslet és az árak alakulásának dinamikus folyamataiban? Milyen motivációk és ösztönzések viszik előre, illetve fékezik ezeket a tendenciákat? Melyek azok a mechanizmusok, amelyek bizonyos szabályosságokkal reprodukálják a piac jellegzetes általános állapotát?

Kínlódva voltam kénytelen megállapítani egy korábbi fejezetben, hogy lehetetlen megmondani, hol végződik a „szükséges” készlet vagy a kapacitáskihasználás, vagy hol kezdődik a „felesleges” készlet vagy kapacitás. Mekkora a valóságos gazdaságban az „egyensúlyi” készlet vagy az „egyensúlyi” kapacitáskihasználás. Maga a kérdés rosszul van feltéve, értelmezhetetlen, és a válasz irreleváns.⁸ Az örökké változó gazdaság gyakorlatában nincsen sem egyensúlyi pont (statikus szemléletben), sem egyensúlyi pálya (dinamikus szemléletben). Csak olyan mechanizmusok vannak, amelyek jól vagy rosszul megvalósítják a termelők és fogyasztók, eladók és vevők, mennyiségek és árak egymáshoz igazodását, kölcsönös alkalmazkodását. A többletgazdaság sok szempontból jobban végzi ezt az alkalmazkodást, mint a hiánygazdaság – ez a valóságos érdeme. Ennek leírásához nincs szükség a piac „egyensúlyozó” szerepének bemutatására, sőt az egyensúly gondolatának egyoldalú és túlzott előtérbe helyezése kifejezetten félreorientálja a kutatót.

A valóságban piaci egyensúly nem létezik – és az a jó, hogy nem létezik. Az a közgazdász, akinek gondolkodásába milyen belerögződött, hogy az egyensúly kívánatos állapot, és az egyensúlyból való kibillenés zavart, pazarlást, alacsonyabb hatékonyságot jelent, az pironkodva mentegetődzik amiatt, hogy a korlátozott verseny, sajnós, felesleges, többlet- (*excess*) kapacitást idéz elő. Ha netán túlkínálat mutatkozik, csak rá kell bízni a piacra, és az majd visszabilentli a kínálatot és a keresletet az egyensúlyi állapotba. Ettől

⁷ Munkáim egy részében azzal próbáltam megkerülni az *egyensúly* szó használata körüli rengeteg fogalmi zűrzavart, hogy előnyben részesítettem a statikus egyensúly szinonimájaként a *normálállapot*, a dinamikus egyensúlyi pálya szinonimájaként a *normálpálya* kifejezéseket. Mind a két fogalompár jól használható meghatározott statikus, illetve dinamikus elméleti modellek világán belül. A baj akkor kezdődik, amikor az elméleti kategóriákat átráncigálják a modellek világából a sokkal bonyolultabb valóság pozitív leírásának és elemzésének világába.

⁸ Káldor Miklós (Lord Nicholas Kaldor) egyik nagy figyelmet keltett írásának címét (Az egyensúlyi közgazdaságtan irrelevanciája) visszhangozza az előbbi mondat vége (Kaldor [1972]). Káldor ebben az írásában és más munkáiban többször hivatkozott *Anti-equilibrium* című könyvemre (Kornai [1970]), annak több gondolatát átvette és beépítette saját gondolati rendszerébe. Sokszor volt alkalmunk személyesen is beszélgetni elméleti témákról és a gyakorlati gazdaságpolitikáról. Káldor munkásságából sok inspirációt merítettem már korábban is, de most, a jelen tanulmányon dolgozva még közelebb kerültem a gondolataihoz.

a berögzödéstől nehéz szabadulni, és elfogadni tanulmányom üzenetét: *éppen az a jó* a kapitalizmusban, hogy tartósan távol van a terméketlen piaci egyensúlytól és krónikusan többletgazdaságként működik.

Kitérő. Igény magyarázó erejű matematikai modellekre

Ha már az értékítéletekkel kapcsolatos fejtegetésekben szóba kellett hoznom az egyensúlyt mint „értéket” – nem tudok ellenállni annak a kísértésnek, hogy ne tegyek néhány megjegyzést az egyensúlyi modellekről is. A kérdés hozzátartozik tanulmányom általános témájához, de kitérőt jelent ebben a fejezetben, amely a többletgazdaság hatásával és a hatások értékelésével foglalkozik.

Nem csatlakozom azokhoz, akik a közgazdaságtan tévutakra való elkalandozásaiért a matematikai modellezést kiáltják ki *fő* bűnösnek. Magam is úgy vélem, hogy sok visszáság található a matematikai modellek alkalmazása és a matematikai közgazdasági elmélet oktatása körül, és ez is közrejátszik tudományágunk súlyos gondjaihoz. Ám nem ennek a tanulmánynak a feladata e nehéz kérdés átfogó vizsgálata.

Nemcsak hogy nem zárkóznék el a tanulmányban tárgyalt jelenségek matematikai modellezésétől, ellenkezőleg, nagyon igényelném a megalkotásukat. A verbális tárgyalás képes feltenni új kérdéseket, amelyeket korábban más nem tett fel, képes árnyaltan leírni egy valóságos jelenséget. Ez azonban csak a tudományos megértés kezdete. Utána meg kell próbálni egzaktabbá tenni a fogalmak definícióit, szigorúbban megfogalmazni az összefüggéseket, logikailag egyértelművé tenni valamely állítás érvényességének feltételeit. Ezt segítheti elő a jó matematikai modell.

Nem találtam az irodalomban olyan modellt, amely gondolataim számára ezt a szolgáltatást megtenné – ha találnék, nagy örömmel tanulmányoznám, és igyekeznék felhasználni állításaim ellenőrzésére és pontosítására. Ha súlyos hibákról győzne meg a matematikai átfogalmazás, kész lennék gondolataim gyökeres revíziójára.

Alig hiszem, hogy mindazt a problémát, amelyet tanulmányom érint, egyetlen modellel elemezni lehetne. Azzal is elégedett lennék, ha egy-egy modell a probléma valamelyik oldalát, valamelyik ágát vizsgálná. Néhány példát említek.

A 2. fejezet kínálati, keresleti és áralakulási folyamatokat tárgyaló alfejezetei egy dinamikus rendszert mutatnak be, amelyben interakció van a kínálati, a keresleti és az áralakulási folyamatok között. Ezek együttvéve reprodukálják a többletet (vagyis a kihasználatlan kapacitásokat és készleteket). Benyomásom szerint ez leírható lenne egy differencia- vagy differenciálegyenlet-rendszerrel. A modell választ adhatna arra kérdésre: milyen paraméter-együttes vezet el a többlet felszámolásához, vagy esetleg oda, hogy a rendszer átbil-len-e hiánygazdasági állapotba. Milyen paraméter-együttes visz az ellenkező irányba, tehát ahhoz a végeredményhez, hogy a rendszer „kipukkad” az egyre nagyobb többlettől?

Martos Bélával, Simonovits Andrással és Kapitány Zsuzsával szerkesztettünk olyan modelleket (lásd *Kornai–Martos* [1971], [1981]), amelyekben megjelent a *többlet*, sőt éppen a készletek felduzzadása vagy apadása szolgált fő jelzésként a folyamat szabályozására. A matematikai apparátust a differencia- és differenciálegyenletek vizsgálata szolgáltatta. Sikerült igazolni, hogy egy ilyen rendszer működőképes és szabályozható. Ám megkönnyítettük a magunk dolgát azzal, hogy feltételeztük: nem változik a technológia, nem változik a termelés összetétele. Ezzel a látókörünkben éppen azt rekesztettük ki, ami a jelen tanulmány gondolatainak közepében áll: az állandó változást, a termékösszetétel folytonos megújulását, a schumpeteri problémákat.

Léteznek fontos és érdekes modellek, amelyeket kifejezetten Schumpeter szellemében próbáltak megszerkeszteni. (Külön is ki kell emelni *Aghion–Howitt* [1998] úttörő munkás-

ságát.) Ám ezek is csak félig-meddig ragadják meg az újítás jelenségét. És ami leginkább hiányzik belőlük, az azoknak a belső mechanizmusoknak a bemutatása, amelyek az innovációt kikényszerítik.

Már menet közben említettem a növekvő hozadék (*increasing return to scale*) jelenségét befogadó matematikai modelleket (*Brian* [1994]), *Helpman–Krugman* [1985]). Nagy előrelépést jelentenek – de eddig nem integrálódtak a schumpeteri folyamatok vizsgálatába.

A problémák – úgy látszik – matematikailag igen nehezen kezelhetők. Laikus benyomásaim alapján hasonlóságok látszanak olyan fizikai jelenségekhez, mint a folyadékok vagy gázok áramlása, a meteorológiai folyamatok vagy az elemi részecskék mozgása. Esetleg ezeknek a témáknak a matematikai eszköztárából kölcsönözhetnének módszereket azok, akik készek a kérdések matematikai modellezésére. Lehetséges, hogy a sztochasztikus folyamatok elméletéből vehetők át a célnak megfelelő matematikai módszerek.

Vagy talán egy új Neumann János zsenialitása kell ahhoz, hogy új matematikai apparátus épüljön fel a tanulmányomban durva ecsetvonásokkal felrajzolt vázlat precíz megfogalmazásához?

Amíg a zseni meg nem jelenik, a nem zseniális közgazdász kétféle kutatási stratégia közül választhat. Az egyik: témaválasztását olyan kérdésekre korlátozza, amelyekre a közgazdászszakma adott matematikai ismeretei mellett válaszolni képes. De akkor lemond a tanulmányomban felvetett kérdések nagy részének modellezéséről. A másik stratégia az, ha nem tér ki az igen nehéz kérdések elől, hanem verbális kifejezőmódra szorítkozva próbál választ keresni rájuk – abban a tudatban, hogy a válasz ideiglenes, nem teljes, nem egzakt, de közelebb visz a megértéshez. A magam részéről az utóbbit választom.

6. Eltérések az általános sémától

A tanulmány eddigi részében a többletgazdaság általános sémáját próbáltam felrajzolni. Nyilvánvaló, hogy a többletek nagysága, arányai, eloszlása országoként eltérő. Elég rápillantani a 2. táblázatra, hogy lássuk, miképpen szóródnak a 80 százalékos átlag körül az egyes országok kapacitáskihasználási adatai. Az eltérések bizonyára több okra vezethetők vissza, többek között arra, hogy a többletet generáló mechanizmus összetevői számos konkrét részlet tekintetében országról országra különböznek egymástól.

Az országok közti eltéréseket, bármily fontosak is azok, tanulmányom nem vizsgálja. Ez a fejezet a többletgazdaság állapotának és mechanizmusainak időbeli változásaival foglalkozik, különböző szempontok szerint tagolva az időt.

Fluktuáció

Rossz időpontban készül a jelen tanulmány. Az egész világot és különösen a közgazdászszakmát a válság, a gazdaság pillanatnyi állapota, a rövid távú bajok kötik le. Kit érdekelnek a kapitalista rendszer tartós vonásai, állandó erényei és krónikus bajai?

Tekintsünk újra a hosszú idősorokat bemutatott korábbi táblázatokra és ábrákra! Ezek világosan jelzik a köztudott tényt: a kapitalista rendszerben a termelés növekedése nem folytonos, hanem hol nagyobb, hol kisebb kilengésekkel fluktuál. Nem tartozik tanulmányom témakörébe annak vizsgálata, hogy mi a fluktuációk oka. Már csak azért sem bocsátkozhatom a kérdésnek még a közelébe sem, mert amint azt a bevezetésben előre bejelentettem, nem foglalkozom a pénzügyi szférával, holott a pénzügyi és a reálszféra interakciójának súlyos zavarai nyilván nagy szerepet játszanak a kilengések előidézésében. Továbbá azért is nagy ívben ki kell kerülnöm a válságok vizsgálatát, mert azok leg-

fájdalmasabb következménye a munkanélküliség megugrása – miközben a munkaerőpiac elemzése is kívül rekedt e tanulmány amúgy is széles témakörén.

E fenntartások közlése után néhány megjegyzésre szorítkozom.

A kapitalista gazdaság általános piaci állapota még a vad fluktuációk közepette is azon a sávon belül marad, amely a többletgazdaság ismérveit viseli magán. Még a legélénkebb *boom* pillanatában – amikor a növekedés vezető ágazataiban felgyülik a termelővállalatoknál a megrendelések állománya, csökkennek a készletek, feszítettebbé válik a kapacitások kihasználása, erősen csökken a munkanélküliség, és sok helyen kiéleződik a munkaerőhiány – sem csap át a többletgazdaság hiánygazdaságba. Ilyenkor belépnek védekező mechanizmusok. Noha számos részpiacon renyhe, „ragacsos” az árképzés, a feszültségek hatására emelkedni kezd az általános árszínvonal, az infláció kezd begerjedni, és ez befolyást gyakorolhat a mennyiségi alkalmazkodásra is. És a túlfeszültség persze válságot robbanthat ki, amely aztán brutálisan lefékézi a gazdaság túlpörgését.

Azok az okozati tényezők, amelyekkel tanulmányom az *állandóan* mutatkozó többletjelenségeket magyarázza, részben egybeesnek azokkal az okozati tényezőkkel, amelyekkel egyes válságelméletek az *időszakos* visszaeséseket magyarázzák. Tanulmányomnak a keresleti folyamatnak a kínálati folyamathoz képest mutatkozó *tartós* lemaradásáról szóló állítása nyilvánvalóan rokon azzal, amit Keynes és számos követője mond a kereslet elégtelenségéről mint az *időszakos* válság fő kiváltó okáról. Remélem, sikerült megértetnem az olvasóval, hogy noha a válasz sok hasonlóságot mutat, az említett elméletek és a jelen tanulmány gondolatai más-más kérdésre felelnek.

Már korábban is vita folyt arról, mutatkozhat-e a gazdaságban általános „telítettség” (*glut*). A doktriner álláspont Say „törvényére” hivatkozva igazolni kívánta azt az állítólagos szabályt, amely szerint minden kínálat automatikusan megteremtené a szükséges terjedelmű keresletet. Ezzel nem fér össze az általános „telítettség”. Amikor a keynesi makroökómia színre lépett, fellángolt a régi vita. Hangsúlyozni szeretném, ott és akkor arról folyt a polémia, hogy *adott rövid időszakban* lehet-e túltermelés a gazdaság egészében. Tanulmányom – az időbeli szemlélet tekintetében – ennél messzebbre megy, mert *tartós* krónikus többletgazdaságként jellemzi a kapitalizmust.

Mindvégig kerültem a „túltermelés” kifejezést. Állandó túltermelésről akkor beszélhetnénk (ha komolyan vesszük a szavak értelmét), ha 1. a termelőszféra kapacitásainak összessége jóval nagyobb termelésre lenne képes, mint amennyit a vásárlók összessége képes megvenni, 2. ezt a túlméretezett kapacitást teljesen vagy majdnem teljesen ki is használnák, azaz a kapacitás adta lehetőség termékekben materializálódna, és 3. a gazdaság úgy növekedne, hogy ez az aránytalanság tartósan fennmaradna. Ha ez történné, akkor ez a készletek aránytalan felduzzadásához, a készlet/termelés hányados folytonos növekedéséhez vezetne. „A kávékészleteket a tengerbe dobják.” – ezt a Nagy Depressziót visszaidéző rémképet szokták ilyenkor vizionálni.

Tanulmányomban igyekeztem pontosabban leírni a termelés és a fogyasztás, a kínálati és keresleti folyamatok dinamikáját. A kapacitás jelentős mértékű kihasználatlansága állandó – de ez csupán kihasználatlan termelési *lehetőség*, nem maga a materiális „túltermelés”. Számottevő készletekkel operál a rendszer, amely elegendő ahhoz, hogy garantálja a vevők válogatási lehetőségét, rivalizálásra ösztönöz, „lubrikálja” az alkalmazkodási zavarokkal küszködő gépezetet. Ám ez nem jár együtt a készletek egyre nagyobbra, elviselhetetlenül nagyra való felduzzasztásával. Már csak azért sem, mert a schumpeteri kreatív rombolás hol itt, hol ott építi le a korábbi termelőkapacitások és készletek egy részét.

A tanulmányomban felvázolt elmélet szemléletmódjában nem arról van szó, hogy egy „nagy” makroökómiai keresleti korlátba ütközik a „nagy” makroökómiai kínálat. Ennek, amint azt korábban hangsúlyoztam, még a fogalma és mérése is nagy fejtörést okoz nekem. Munkám a mikroökómiai alapok szemrevételeire törekedett. A monoplista

versenyben a termelők-eladók kínálata nő, és minőségileg folyamatosan átalakul, technikailag fejlődik, és eközben sokan és sokszor mikroszinten ütköznek keresleti korlátokba, különösen azok, akik műszakilag elmaradtak a versenytársak mögött, vagy más okok miatt nem eléggé vonzóak a vevő szemében. Lehet, hogy egy-egy újítás részpiacán akár hiányjelenségek is mutatkozhatnak, de végeredményben sokkal gyakoribb és intenzívebb a többletjelenség, mint a hiányjelenség.

Az elméletörténet sokat foglalkozik Schumpeter és Keynes rivalizálásával. A hosszú táv is elmúlt már, mindketten halottak. Ideje megkeresni, amiben gondolataik összebékíthetők és termékenyen kiegészítik egymást.

Ezen a helyen ismét elő kell hozakodnom a pozitív és a normatív megközelítés elválasztásával. Lehetségesnek látszik a szintézis Schumpeter és Keynes egyes gondolatai között, ha megpróbáljuk megérteni, hogyan működik a kapitalista piac. Am abból, amit tanulmányom szintézisként felvázol, nem vonható le egyértelmű következtetés a teendőkre vonatkozóan. Nem ad intellektuális támogatást a vulgárkeynesista gazdaságpolitikának („tágítsuk bármi áron az aggregált keresleti korlátot, mert akkor jobban tudjuk kihasználni a kapacitásokat”), de nem ad intellektuális támogatást a vulgárschumpeterista gazdaságpolitikánk sem („hadd végezze el a munkáját a válság, mert a rombolás túlságosan elmaradt a teremtés mögött”).

Tanulmányom gondolatmenetéből adódik egy aktuális gazdaságpolitikai tanulság. A válságról folytatott nemzetközi vita egyoldalúan a pénzügyi szférára összpontosítja a figyelmet. Szinte kizárólag a pénzügyi szféra döntéseit korlátozó jogszabályok lazaságában, a regulálás intézményeinek rossz szerkezetében, a fiskális és monetáris politika torzulásaiban keresi a bajok okát. A kritika nagy része bizonyára jogos. Eközben azonban túl kevés figyelmet kap az, hogy milyen mechanizmusok működnek a reálszférában, hol épülnek ki olyan kapacitások, amelyek kiáltóan feleslegesek, hogyan lehetne jobban koordinálni a gazdaság szektorainak arányait.

Hadigazdaság

Ha egy ország háborút folytat, akkor az minden életmegnyilvánulásra, így többek között a gazdaság működésére is kihat. Ebben a tekintetben persze nagyon sok függ attól, hogy mennyire kötik le az ország erőforrásait a háborús cselekmények. Sokféle mutató méri ezt, például a GDP-nek és a munkaerőnek a háború közvetlen megrendelése által lekötött hányada. Ha a hányad aránylag csekély, akkor a kapitalista gazdaság megmarad többlet-gazdaságnak, amelyben csak szórványosan mutatkoznak hiányjelenségek. Minél nagyobb a katonai műveletek igénye a rendelkezésre álló összes erőforrásokból, minél inkább válik totálissá a háború, annál inkább elhatalmasodnak és általánossá válnak a hiányjelenségek. Bevezetik a háztartások számára a jegyrendszert, a civil lakosság sorban áll az élelemért, az ipari vállalatok számára a bürokrácia allokálja a szűkében rendelkezésre álló nyersanyagokat és félkész termékeket. Egyre inkább érezhető az átváltás, ha a háború elhúzódik, és nő a háború okozta pusztítás nemcsak a hadszíntereken, hanem a termelő háttországokban is.⁹

A második világháború alapos ízelítőt adott a hiánygazdaságból a világ számos olyan országában, amelyben a háború éveiben is továbbélt a magántulajdonon alapuló kapitalizmus. A hadigazdaság azt bizonyítja, hogy nem szabad gépies, kivételt nem ismerő szabályosságnak felfogni a „kapitalista rendszer → többletgazdaság” kauzális összefüggést.

⁹ A hadigazdasággal foglalkozó irodalomból kiemelem *Galbraith* [1952], *Milward* [1979] és *Olson* [1963] munkáit.

A háború ideiglenesen olyan körülményeket teremt, amelyek szűkebb térre korlátozzák, vagy szinte teljesen leállítják a többletgazdaságot generáló, és ugyanakkor beindítják a hiánygazdaságot generáló mechanizmust.

Ám a történelmi tapasztalat azt is bizonyítja, hogy a hiánygazdaság a béke helyreálltával (gyorsan vagy némileg elhúzódva) újra átadja a helyét a többletgazdaságnak, amely azért tud hamar restaurálódni, mert fennmaradtak a kapitalista alapok. Például a szélsőségesen totalitáriánus hitleri Németország, amely messzire ment a gazdasági szabályozás bürokratikus centralizációjában, és amelyben a háborús rombolás különösen szűkössé tette az ellátást, alig néhány év elteltével hiánygazdaságból ismét minta-többletgazdasággá vált.

Viszont azok a kelet-európai országok, amelyekben a kommunista párt megragadta a hatalmat, konfiskálta a magántulajdont, és szétverte a piacgazdaságot, még ki sem lábaltak teljesen a háború okozta átmeneti hiánygazdaságból, amikor kialakult a szocialista rendszer által generált krónikus hiánygazdaság.

Történelmi léptékű változások, tartós tendenciák a modern kapitalizmusban

E fejezet eleje a rövid távú fluktuációkról szól. Az ezt követően leírt jelenség – a háború által előidézett hiánygazdaság – évekig tarthat ugyan, mégis átmeneti jellegű. Most áttérünk a *tartós tendenciák* vizsgálatára. Olyan változásokról lesz szó, amelyek sok apró lépésben, fokozatosan, folyamatosan mennek végbe, és hosszú időszak telik el, amíg kifejtik hatásukat – ám mélyre hatolnak, és lényeges változásokat idéznek elő a társadalom és a gazdaság működésében. A hatás érződik a tanulmány által vizsgált folyamatokban is.

1. A JÓLÉTI ÁLLAM NÖVEKEDÉSE. Már a 19. század második felében több európai országban megjelennek azok az állami közjóléti szolgáltatások, amelyekből azután a 20. században minden fejlett országban kialakult a jóléti állam. Terjedelme és növekedésének üteme országonként eltérő, de minden fejlett országban tekintélyes méretű.

Nem szeretnék ezen a helyen belebonyolódni azokba a fogalmi és statisztikai vitákba, amelyekben azt kívánják tisztázni, hogy tulajdonképpen mit foglal magában az a képződmény, amit jóléti államnak szokás nevezni. Vitan felül idesorolhatók azok a szolgáltatások, amelyeket elsősorban az egészségügyi ellátás és az oktatás, továbbá a gyerekekről, rokkantokról és öregekről való gondoskodás területén ingyenesen vagy igen alacsony térítés fejében bocsátanak a felhasználók rendelkezésére. Ezeket a tevékenységeket közpénzből finanszírozzák, azaz olyan forrásokból, amelyek végső forrásai az adók vagy a kváziadóknak tekinthető, kötelezően befizetendő járulékok.

Az ingyenes vagy majdnem ingyenes közszolgáltatások allokációjában és felhasználásában mindenütt hiánygazdasági jelenségek mutatkoznak. Miközben a gazdasági környezet nagy részében többletgazdaság működik, annak valamennyi szokásos kísérő tüneteivel, a többletjelenségek tengerében látható egy sziget, amely a hiánygazdaság jegyeit viseli. Az orvosi rendelő túlszűfolt, sokszor órákon át kell sorban állni; egyes műtétekre vagy diagnosztikai eljárásokra sok hónapon át kell várni (5. táblázat). Lényegesen korlátozzák a beteg választási lehetőségét: kit választana orvosának, melyik kórházban szeretné kezeltetni magát. Létezik olyan egészségügyi rendszer, ahol gyakorlatilag teljes egészében megfosztják e választási jogoktól a beteget, akinek el kell fogadnia a számára kijelölt kezelőorvost és egészségügyi szervezetet. Az egészségügyi ellátásra is értelmezhető a kényszerhelyettesítés fogalma: a páciens nem jut hozzá ahhoz a gyógyszerhez, ahhoz a diagnosztikai eljáráshoz vagy ahhoz az orvoshoz, akit önszántából választana, hanem azt kapja, amit számára előírnak.

5. táblázat
Várakozási idő egyes nyugat-európai egészségügyi rendszerekben, 2004
(hetek száma)

Ország	Szakorvosi konzultáció	Ambuláns műtét	Nem ambuláns műtét
Ausztria	1,83	3,11	7,91
Dánia	5,27	10,24	9,44
Franciaország	3,14	3,30	8,14
Hollandia	3,47	5,63	11,48
Olaszország	2,93	12,00	9,40
Németország	1,84	3,08	6,49
Spanyolország	4,94	17,60	24,10
Svédország	9,65	18,46	28,14

Megjegyzés: a táblázatban található adatokat a SHARE project (*Survey of Health, Aging and Retirement in Europe*) kilenc európai országban, reprezentatív mintán elvégzett felmérése alapján állították össze. A felhasznált számok a projekt 2004-ben végrehajtott első fázisának eredményein alapulnak. A táblázat a megkérdezettek válaszainak országos átlagát közli. A résztvevők a következő kérdésekre feleltek: 1. „Hány hetet kellett várakoznia a szakorvosi konzultációra?” 2. „Hány hónapot kellett várakoznia legutóbbi ambuláns műtétére?” 3. „Hány hónapot kellett várakoznia legutóbbi nem ambuláns (kórházi) műtétére?” Az egyszerűbb összehasonlíthatóság érdekében az utóbbi két mutató esetében a hónapokat hetekre számítottuk át.

Forrás: Siciliani–Verzulli [2009] 1299–1300. o.; www.share-project.org.

Észre kell vennünk, hogy nemcsak a szó szoros értelmében államilag irányított és finanszírozott hálózatban mutatkoznak hiánygazdasági jelenségek, hanem a jogszabályokkal regulált és elszemélytelenedett, nagy magánbiztosítók ügyfelei is szert tehetnek hasonló élményekre. Tanulságos ebből a szempontból az Egyesült Államok egészségügyi ellátó rendszere. Minden fokozat létezik. A spektrum egyik szélén azok a kevesek vannak, akik megengedhetik maguknak, hogy kizárólag zsebből (*out of pocket*) fizessék az általuk megválasztott, magas díjazást felszámító sztárorvost és magánkórházat. Itt világosan érvényre jutnak a többletgazdaság szokásos velejárói: a szolgáltató erős anyagi ösztönzése arra, hogy kiváló minőségű munkát végezzen, a vevő válogatási lehetősége és így tovább. A spektrum másik szélén azok vannak (és ezek száma nem csekély), akiknek nincsen semmiféle biztosításuk. Sokan közülük a mindenki számára igénybe vehető sürgősségi ellátásra hagyatkoznak, amit megpróbálnak akkor is igénybe venni, ha a bajuk nem igazán sürgősségi jellegű. (Obama egészségügyi reformja előreláthatóan lényegesen csökkenti majd a biztosítás nélkül élő lakosok számát.) A spektrumnak ez a szelete szokványos hiánygazdaság: zsúfoltság, hosszú várakozás, sok helyen barátságtalan és lekezelő bánásmód. A spektrum két széle között „vegyes” fokozatok vannak, amelyekben keverednek a többletgazdasági és a hiánygazdasági jelenségek. Sok munkaadó valóságos menükártyát ad a munkavállalónak, hogy válasszon a különböző biztosítási csomagok közül. Az olcsóbb opció esetén kisebb a beteg önrészesedése, viszont a biztosítottak gyakorlatilag nincs lehetősége az orvos és a kórház szabad megválasztására. Jóval szűkebb a biztosító által kijelölt orvos mozgástere is, sokkal több előírás korlátozza abban, hogy mikor írhat elő drágább gyógyszer, diagnosztikai eljárást, műtétet stb. Minél drágább biztosítási csomag mellett dönt az ügyfél, a potenciális páciens, annál inkább átlép a többletgazdaság világába. A legdrágább biztosítás szinte korlátlan lehetőséget ad az orvos és a kórház megválasztására; a biztosító kész megfizetni azt a kezelést, amiben az orvos és a beteg megegyezik (*fee for service*).

A széles értelemben vett egészségügyi ágazatban – ott is, ahol igen nagy az államilag szabályozott és közpénzen finanszírozott szektor részaránya – jelentős a „tisztán” kom-

merciális jellegű *forprofit* magánszektor. Egyértelműen idesorolhatók a magántulajdonban lévő és kizárólag fizető betegeket kezelő kórházak, szanatóriumok és szakrendelők, a magánpraxist folytató orvosok, a *forprofit* diagnosztikai laboratóriumok. Emellett idetartozik a gyógyszeripar és az egészségügy technikai berendezéseit gyártó vállalatok, a gyógyszerkereskedelem stb. Az egészségügyi magánszektor „szabályos” többletgazdaságként működik. Különösen szembeűnő ez a gyógyszeriparban: éles monopolisztikus verseny, dinamikus innováció, a vevők széles választási lehetőségei – és a hirdetésözön, a fogyasztók manipulálása, nemritkán a gyógyszerreceptet kiállító orvosok burkolt korrumpálása.

Ellentétben az egészségügyi ellátással, amely iránt telíthetetlenek a szükségletek, az oktatási szolgáltatások egy része iránt a szükséglet telítődik. Országoként eltérő, hány osztály elvégzését írja elő a törvény, mindenesetre a jogszabály hatálya alá tartozó korcsoportok számára adva van, mennyi az iskoláztatási igény.¹⁰ A piac általános állapotának problémája élesen jelentkezik a felsőoktatásban. Azokban az országokban, amelyekben a felsőoktatás teljesen vagy majdnem teljesen ingyenes, azonnal jelentkeznek az ismert hiánygazdasági tünetek: nagy a túljelentkezés, óriási létszám zsúfolódik az egyetemeken, túlterheltek az oktatók. A felsőoktatás intézményei diplomagyártó nagyüzemekké válnak a minőség rovására. Aránytalanul nagy a fiatal korosztályokban azok részaránya, akik felsőoktatásban részesülnek.¹¹

Azokban az országokban, ahol nem univerzális jog az egyetemi képzettség elnyerése, hanem tandíjat kell fizetni, a felsőoktatási intézmények felvételi és szolgáltatási készsége és a képzésben való részvételi igény sokkal inkább hasonlít a szokványos többletgazdasági állapothoz. Egymás mellett jelentkeznek többlet- és hiányjelenségek, például túljelentkezés a legnagyobb presztízzsel rendelkező egyetemeken. Működik az a mechanizmus, amely a többletgazdaságot létrehozza: oligopolisztikus verseny, innováció és dinamizmus a kínálati oldalon stb. Aki egyetemi képzést akar, és meg tudja fizetni, az megszerzi. Aki pedig nem tudja megfizetni, és nem kap ösztöndíjat, az elesik az egyetemi képzés lehetőségétől.

Milyen körre terjedjenek ki a jóléti állam ingyenes szolgáltatásai, milyen feltételekhez kössék a juttatásokat? Súlyos etikai és politikai dilemmák nehezítik a választást. Egyfelől a hatékonyság, a minőségi fejlődés, másfelől az egyenlő emberi jogok és a társadalmi igazságosság értékei ütköznek egymással.

Más munkáimban részletesen foglalkoztam a jóléti állam normatív problémáival (lásd elsősorban *Kornai–Eggleston* [2004]). A jelen tanulmány kizárólag pozitív elemzés céljából vizsgálja a rendkívül fontos történelmi tendenciát. Amilyen mélységben és szélességben jelennek meg a jóléti állammal együtt járó ingyenes szolgáltatások egy olyan ország gazdaságában, amelyben egyébként a kapitalizmus által generált többletgazdaság működött, olyan mértékben mutatkoznak hiányjelenségek.

„Nyakunkon a szocializmus!” – ezzel szokták rémiszteni az állampolgárokat a jóléti állam konzervatív ellenségei. Jelszavaik szerencsére csak az igazság felét tartalmazzák, nevezetesen azt, hogy az ingyenes állami szolgáltatásokkal együtt megjelenik a szocialista rendszer néhány jellegzetes és nagyhatású (jó és rossz, előnyös és hátrányos) vonása, közöttük a hiány jelensége – ezt igyekeztem bemutatni a fentiekben. Szerencsére a rémisztetés csak félig igaz. Attól, hogy megszervezik az állami ingyenes egészségügyi szolgáltatást vagy univerzális joggá teszik az ingyenes felsőoktatást, még nem omlik össze a parlamentarizmus, és nem kezd el tevékenységét a KGB. Márpedig a szocialista rendszer első szá-

¹⁰ Persze ettől még erősen szóródik a jó és a kevésbé jó iskolák kínálata és kereslete, és emiatt még a kötelező oktatás területén is párhuzamosan mutatkozhatnak túlkínálati és túlkeresleti jelenségek.

¹¹ Noha a tanulmánynak nem tárgya a munkaerőpiac tárgyalása, itt meg kell említenem, hogy az ingyenes diplomagyárak outputja sok országban meghaladja a társadalom igényét a diplomás munkaerő foglalkoztatására. Gyakori, hogy alacsonyabb beosztásban túlképzett munkavállalók dolgoznak. Az ingyenes szolgáltatás túlkeresletet teremt a felsőoktatás iránt. A nagy kereslet nyomására nő az „output”, ami azután diplomás-túlkínálatot hoz létre.

mú karakterisztikuma a totalitáriánus politikai monopólium és a represszió. A jóléti állam a politikai demokrácia alkotmányos keretei között jött létre, és működése teljesen összefér a demokrácia intézményeivel.

2. A KÖLTSÉGVETÉSI KORLÁT FELPUHULÁSA. Az állami tulajdonon alapuló szocialista gazdaság egyik fontos jellegzetessége a *puha költségvetési korlát* szindrómája.¹² Más tényezők mellett a puha költségvetési korlát jelensége is hozzájárul a hiánygazdaság létrejöttéhez.

A puha költségvetési korlát nem kizárólag a szocialista rendszerben jelenik meg. Sokféle alakban felbukkan a kapitalizmusban is, amikor súlyos pénzügyi bajokkal, tartós veszteséggel küszködő vagy fizetőképtelenné vált vállalatokat, nonprofit szervezeteket, például kórházakat, egyetemeket, egyéni termelőket, bankokat vagy helyi önkormányzatokat kiment az állam. A kimentés többnyire a nagy nyilvánosság előtt megy végbe.

Nemcsak a kimentés kedvezményezettjeire hat az ilyen esemény, hanem a gazdasági élet más szereplőire is. Minél több és látványosabb a kimentési akció, annál inkább beépül a gazdasági döntéshozókba a várakozás, hogy baj esetén ők is számíthatnak az állam segítő kezére.

Az a benyomásom, hogy a kapitalizmus történetét tekintve, a hosszú időszakot átölelő tendencia a költségvetési korlát puhulása irányába mutat. A kapitalizmus hajnalán vasszigorral hajtották be az adóson a tartozást. Azóta a pénzügyi fegyelem lazult, a kimentések mintha gyakoribbá váltak volna. A félelem (jogos félelem!), hogy néhány nagyvállalat és különösen néhány nagybank vagy más pénzügyi szervezet összeomlása a csődök és fizetőképtelenségek lavináját indíthatja el, szinte kötelezővé tette az állam kimentési akcióit.

Hogyan hat a költségvetési korlát felpuhítása a piac többletgazdasági jellegére?

Kétféle hatásra lehet számítani, mindkettő a túlkínálat irányába hat. Az első hatás magyarázatához emlékeztetek: a 2. fejezet Kínálati folyamatok című alfejezetére, amely a kihasználatlan kapacitások létrejöttében és leépítésében 3. pontként a schumpeteri teremtő rombolás szerepét tárgyalta. Még ha kemény lenne is a költségvetési korlát, a versenyben lemaradt, az innováció által kiszorult vállalat is megpróbál életben maradni, amíg lehet. Amikor a műanyagok terjedése, valamint a gépek és felszerelések méretének csökkentése relatíve csökkentette a vas- és acéltermékek iránti keresletet, a „rozsdáövezetek” még hosszú ideig vergődtek. A tulajdonosok tudomásul vették a profit elapadását, a munkavállalók is inkább megelégedtek alacsonyabb bérekkel, mintsem végleg elveszítsék munkahelyüket. A ragaszkodás a túléléshez, amint arra korábban rámutattam, önmagában is többletkapacitásokat hoz létre. Ehhez adódik hozzá, hogy a tulajdonosok, a munkások és a környező vidék lakossága együttesen gyakorol nyomást a pusztulásra ítélt termelési vonal kimentésére, mesterséges életben tartására, ami sokszor meg is történik. Más szóval a rombolást, a feleslegessé vált kapacitások leépítését tovább fékezi a puha költségvetési korlát jelensége.

Hasonló helyzet alakul ki számos ország mezőgazdaságában. Sok gazdaságot – főleg az elavult technológiával termelő kis farmokat – kiszorítana a termelésből a verseny. Az agrárarobbik mégis hosszú időn át képesek elérni, hogy állami támogatással – a költségvetési korlát felpuhításával – életben tartsák a veszteséges mezőgazdasági üzemeket.

A puha költségvetési korlát fentiekben leírt első hatása az *exitnél* módosítja a kínálati folyamatot, *lassíthatja* a kilépést. A második hatás az *entrynél* módosítja a kínálati folyamatot, *gyorsíthatja* a belépést.

Átlépelem a jelen tanulmány témájának kijelölésekor magam által húzott határt, és egy megjegyzést teszek a pénzügyi szektor hitelezési gyakorlatára. A költségvetési korlát fel-

¹² A puha költségvetési korlát elméletének összefoglalását és az idevágó irodalom áttekintését lásd *Kornai–Maskin–Roland* [2004] cikkében.

puhulása, a pénzügyi bajba került bankok állami kimentésére vonatkozó várakozás ismételt konfirmálása az újabb és újabb mentőakciók formájában könnyelművé, felelőtlenebbé teszi a hitelezést. Túl gyakran jönnek létre könnyen kapott kölcsönökből olyan új kapacitások, amelyek azután nem bizonyulnak eléggé életképesnek, és végeredményben növelik a kapacitás összességének kihasználatlanságát.

Megint hangsúlyoznom kell: tanulmányom nem kíván állást foglalni a „kimenteni vagy veszni hagyni” gazdaságpolitikai dilemmában. Mindegyik kimentési döntés mögött nehéz makroökonómiai és szociális problémák, végső soron pedig politikai és etikai dilemmák húzódnak meg. Csak a fent leírt tendencia létezését kívántam – pozitív megközelítéssel – megállapítani.

3. GLOBALIZÁCIÓ. A tanulmány eddig – a kifejtés egyszerűsítése kedvéért – nem foglalkozott a nemzetközi kereskedelemmel. Pedig amikor például a monopolisztikus versennyel foglalkozunk, figyelembe kell venni: egy-egy termelővállalatnak nemcsak hazai riválisai-val kell megküzdenie a vevőkért, hanem – amennyiben szállítható termékről van szó – az importált termékekkel is. Évezredek óta, amióta csak létezik kereskedelem, mindig volt export és import is. Korunkban az a sokrétű, összetett folyamat, amit globalizációnak szoktak nevezni, megerősítette a nemzetközi kereskedelem szerepét.

Ha figyelembe vesszük az import lehetőségét, akkor *a fortiori* érvényes mindaz, amit az „ugrásra kész” többletről a tanulmány eddig kifejtett. Ahhoz, hogy a hazai termelő igyekezzék a vevő kedvében járni, nem szükséges (bár nem árt), hogy a kereskedés polcán vagy raktárában ténylegesen ott legyen az importtermék. Elég az a tudat, hogy azonos minőségű, vagy talán még jobb és/vagy olcsóbb termék importálható, hogy kiváltódjék a többletgazdasági magatartás.

A globalizáció egyik következménye, hogy nemzetközileg folyamatosan átrendeződik a kihasználatlan kapacitások allokációja. Felpörög számos exportálható termék előállítására Kínában, Indiában és más fejlődő országokban. Nyomában azok az európai és észak-amerikai vállalatok szembesülnek súlyos értékesítési gondokkal, amelyek korábban hasonló termékeket állítottak elő, csak drágábban. Nem zárják be azonnal a kapuikat. Egy részük profilt vált, és életben marad, másik részük előbb-utóbb becsukja kapuit. Ám a vergődés időszakában az ő kapacitásuk is ott áll, jelentős részben kihasználatlanul.

A viharosan növekvő, egykor elmaradt gazdaságokban jelentős hányadban olyan új kapacitások épülnek, amelyek felvevőpiacként kizárólag a fejlett országokra számíthatnak. Ezeknek a felvevőpiacoknak a tágulása azonban elmaradhat a beruházók várakozásaitól – és akkor ott is kihasználatlan többletkapacitás keletkezik.¹³

4. AZ INFORMÁCIÓS-KOMMUNIKÁCIÓS TECHNOLÓGIA FEJLŐDÉSE. Mielőtt a rohamosan fejlődő információs és kommunikációs technológiának az eladó–vevő kapcsolatra gyakorolt hatásáról szólnék, rekonstruáljuk az internet előtti korszak helyzetét!

Az eladónak és a vevőnek meg kell találnia egymást; ez olyan feladat, amelyet az operációkutatás irodalma párosítási vagy illeszkedési problémának (*matching problem*) nevez. A találkozás létrejöttéhez információt kell szereznie a termelőnek a felhasználóról, az eladónak a vevőről – és viszont.¹⁴ A kétféle általános állapot, a többletgazdaság és a hiánygazdaság lényegesen eltért egymástól abban, hogy melyik félre milyen mértékben hárul az információszerzés terhe.

¹³ Találók egy ezzel foglalkozó cikk címe: Kína: a többletkapacitások örödi köre (Artus [2009]).

¹⁴ A kérdéssel számos kutató foglalkozott; kapcsolódik a vevők és eladók által használt információ, a keresés és a *matching* témáihoz. A gazdag irodalomból kiemelek néhány művet: *Phelps és szerzőtársai* [1970], *Diamond* [1982] és *Pissariades* [2000] 5. és 6. fejezet.

A hiánygazdaságban az információszerzés terhe túlnyomórészt a vevőre hárul. Ha a vevő az első boltban nem találta meg a kívánt „hiánycikket”, és van rá esély, hogy esetleg másutt megtalálja, akkor neki kell boltról boltra járnia, hogy jó esetben rábukkanjon. Hasonlóképpen a termelővállalat anyagbeszerzőjének is fel kell kutatnia, hol találja meg a keresett anyagot vagy félkész terméket (feltéve, hogy nem csak egyetlen monopoleladó tartja raktáron).

Az információs feladat egy részét a bürokrácia végzi el, amely a tervutasításos rendszerben maga veszi kézbe egyes kiemelt inputok allokációját. A termelő-eladó helyzete ebből a szempontból többnyire kényelmes. Nem kell keresgélnie a vevőt, hiszen vagy a bürokrácia jelöli ki a számára, vagy maga a vevő keresi meg őt.

A többletgazdaságban másképpen oszlanak meg a termékáramláshoz szükséges információáramlás működtetéséhez kapcsolódó terhek. A bürokrácia nem vesz részt ebben a tevékenységben. A terhek főképpen az eladóra hárulnak. A hatalmas hirdetési apparátus százféle eszközzel elsősorban valóságos információt közvetít a vevő számára – és persze, amint erről már korábban is szó volt, egyoldalú vagy kifejezetten hamis információt is hordoz, és manipulálni kívánja a fogyasztót.

Még az internet előtti korszakban sem mentesült a többletgazdaságbeli vevő teljes mértékben az információszerzés és keresés feladata alól. Az árak nem egyöntetűek, mint a szocialista gazdaságban, amikor a hatóság egységesen szabta meg a központi előírt árakat. A vevő saját érdekében próbálja megkeresni, hol jut hozzá a legolcsóbban a termékhez. És persze nem csak árakkal versenyez az eladó. Valami „extrát” is akar nyújtani, különleges, a másokétól eltérő minőségű árut, esetleg korábban sohasem látott új terméket. Ami az egyik boltban nem kapható, az (vagy ahhoz nagyon hasonló vagy esetleg jobb vagy olcsóbb helyettesítő) kapható a másik boltban. Éppen a válogatás lehetősége – a többletgazdaságnak ez a kiemelkedően fontos erénye – készíti keresésre, információszerzésre a vevőt is.¹⁵

A megszokott tehermegosztáshoz képest lényeges változást hozott az internet. A vevő jóval könnyebben sokkal több információt szerezhet a kínálatról: mi az, amit megvehet, milyen áron és hol? Nem kell boltról boltra járnia, vagy telefonálgatnia, mert az információ tömege behívható a képernyőjére.

Ezt a lehetőséget felismerték az eladók is. Nemcsak az információterjesztés és a vevőmanipulálás eszközeként használják fel a világhálót, hanem arra is, hogy a megfelelő termék megtalálásának a (*matching*) terhet az eddiginél nagyobb arányban hárítsák át a vevőre. Részben anyagi előnyök felajánlásával, tehát tisztességes üzleti alapon teszik ezt: az eladó olcsóbban adja el azt a terméket vagy szolgáltatást, amit a vevő az interneten keresztül rendel meg. Am a költségáthárítás korrekt módja mellett sokszor jelennek meg tisztességtelen eljárások is: az eladók próbálják ráerőszakolni a vevőre azt, hogy a maga nyakába vegye az információszerzés minden fáradságát. Sok eladó megnehezíti, hogy a vevő a hagyományos, özvívz előtti (értsd: internet előtti) módon bonyolítsa le ügyleteit. Különösen azok szenvednek ettől, akiknek nincsen gyakorlatuk a számítógép és az internet használatában.

Mindez kiegészíti és – a modern világ állapotának figyelembevételével – pontosítja azt a képet, amelyet az 5. fejezet elején a 2. pontban adtunk az eladó és a vevő erőviszonyairól és tehermegosztásáról.

¹⁵ Amikor az 1970-es, az 1980-as években rendszeresen ingáztunk Magyarország és az Egyesült Államok között, feleségem mindig megállapította: Budapesten azért kell sok esetben boltról boltra járni, mert hiány van, és magát a terméket kell megkeresni. Legalább annyi idő megy el keresésre Amerikában is, de ott azt kell megtalálni, hogy hol a legkedvezőbb az ár, hol van esetleg alkalmi árleszállítás, vagy hogy a sokkal gazdagabb választékon belül melyik árut válassza ki.

Piacorientált reformok a szocializmusban, posztszocialista átmenet

A szocialista rendszeren belül végbement piacorientált reformokat, elsősorban a jugoszláv, magyar, lengyel és kínai változásokat könyvtárnyi irodalom írja le és elemzi. Az egykori vasfüggönytől keletre fekvő régió későbbi fejlődésével, a posztszocialista átmenettel is mind több könyv és cikk foglalkozik. Ez a tanulmány kizárólag egyetlen szempontból pillant rá a világtörténelmi átalakulásra: milyen változást hozott abban, amit a piac általános állapotának neveztem.

Legyen a kiindulópont 1949, amikor még Jugoszlávia is tagja volt a szocialista blokknak. Ekkor még valamennyi kommunista országban, Kelet-Németországtól Kínáig a hiánygazdaság klasszikus formája uralkodott. Később néhány ország elkezdett egyenként – elsőnek Jugoszlávia, másodikként Magyarország – fél lábbal kilépni abból a végletesen központosított, tervutasításokon alapuló, bürokratikus mechanizmussal koordinált rendszertől, amely a hiánygazdaságot létrehozza és reprodukálja. Ezzel együtt kezdtek kirajzolódni a hiánygazdaság tengerében a többletgazdasági szigetek.¹⁶ Aki például az 1970-es években Budapesten elment a belváros nagy élelmiszer-vásárcsarnokába, azt érezhette: az árubőség szinte elborítja a vevőt. (Miközben ugyanabban a városban még mindig évekig álltak sorban telefonért, autóért, lakásért.)

Az 1989–1990-es politikai fordulat radikális változásokat hozott a gazdaságban is. Az átalakulások sorrendje és üteme országonként eltérő volt. Az egyik országban erőltetett ütemben privatizálták az állami vállalatokat, a másikban ez több fokozatban valósult meg. Hol radikális gyorsasággal, hol hosszabb időre elhúzódva ment végbe a piac liberalizálása. Mindvégig egymás mellett mutatkoztak többlet- és hiányjelenségek. A tulajdonviszonyok és a koordinációs mechanizmus átformálódásával többé-kevésbé szinkronizálva változott a kétféle jelenségtípus, a túlkeresleti és a túlkínálati jelenségek eloszlása, a hiánygazdaság és a többletgazdaság aránya.

A gazdasági átalakulás befejeztével egyértelművé vált a többletgazdaság dominanciája.

Az a történelmi átalakulás, amelynek kiindulópontja a klasszikus sztálini hiánygazdaság, és amely végül érett többletgazdasággá változott, a tanulmányban kifejtett gondolatok talán legszemléletesebb példája.¹⁷ A szemléltetés kedvéért közlöm a 6. táblázatot, amely visszatér a 2. fejezet elején tárgyalt szférához, a telefonszolgáltatásokhoz. A táblázat bemutatja, milyen nagy volt a telefonhiány a rendszerváltás előtt. Közismerten ez volt a hiánygazdaság egyik leginkább gyötrő jelensége. Az 1989–1990-es fordulat után hamar megszűnt a hiány és felgyorsult a vezetékes telefon (és tegyük hozzá, a mobiltelefon) használata.

A tanulmány megírását megelőző adatgyűjtés során sajnálattal kellett megállapítanom: miközben a volt kommunista országok minden lakosa a saját bőrén érzi ezt a változást, szinte alig van olyan idősor, amely ezt kifejező erővel nyomon követné. A fejlett országokban a gazdasági, üzleti és pénzügyi mutatók sokszor ismétlődő fluktuációit hónapról hónapra százféle indikátorral követik nyomon – és jól teszik, ha figyelik azokat. Ám észre kellene vennünk: a világ keleti felén végbement egy történelmi jelentőségű, egyedülálló, soha meg nem ismétlődő átalakulás, a piac hiánygazdaságból többletgazdasággá alakult át. Erről a mélyreható átalakulásról csak igen hiányosan készültek „filmszerű” statisztikai felvételek, szemléletes idősorok. Az alkalom sohasem tér vissza.

¹⁶ Szándékosan ugyanazt a hasonlatot használom, amit néhány oldallal korábban az ellentétes esetre alkalmaztam: a többletgazdasági tengerből kiemelkedő hiánygazdasági szigetre.

¹⁷ *Djankov–Murell* [2000] összefoglaló áttekintést adott a posztszocialista átalakulás eredményeit empirikusan, statisztikai adatok felhasználásával vizsgáló irodalomról. Eszerint konszenzus van a legalaposabb, legmegbízhatóbb kutatások szerzői között a következő megállapításban: a vállalati szféra átszervezését és a termelékenység növelését előmozdító legfontosabb tényezők egyike az eladók versenyének kialakulása. (Lásd a tanulmány 20–21. oldalát.)

6. táblázat
Várólisták a vezetékes telefonhálózathoz való csatlakozásra,
közép-kelet-európai országok, 1971–2007

Időszak	Bulgária	Csehország	Lengyelország	Magyarország	Románia	Szlovákia
1971–1975	n. a.	25,10	33,60	36,60	n. a.	n. a.
1976–1980	n. a.	30,20	45,70	47,20	n. a.	n. a.
1981–1985	n. a.	11,30	57,10	55,50	n. a.	n. a.
1986–1990	23,50	18,69	73,20	58,99	77,84	n. a.
1991–1995	20,36	25,49	51,20	41,72	98,38	8,82
1996–2000	11,09	7,19	10,39	2,89	56,75	3,77
2001–2005	3,21	0,77	3,75	0,51	23,13	0,44
2006	1,95	1,01	1,30	0,46	6,34	0,21
2007	0,20	0,81	n. a.	0,52	4,87	0,15

Megjegyzés: a táblázat adatai a vezetékes telefonhálózathoz való csatlakozók várólistájának hosszát a vezetékestelefon-előfizetők számához viszonyítják, százalékban. Bulgária és Szlovákia esetében az 1986–1990-re vonatkozó sorban 1990. évi adatok olvashatók, mivel 1989 előtti adatok nem állnak rendelkezésre.

Források: a rendszerváltás előtti időszakra vonatkozó tételek Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország esetében Kornai [1993]-ból származnak. Minden más tétel a *United Nations Statistics Division* [2009] és az *International Telecommunications Union* [2006] (104–112 o.) által közzétett adatokon alapul.

Az érett szocialista gazdaságban nemcsak áruból volt krónikus hiány, hanem munkaerőből is. Most, hogy az egykor szocialista országokban kapitalista rendszer működik, nemcsak termékekből és szolgáltatásokból van krónikus többlet, hanem munkaerőből is. Krónikus a fizikai kapacitások nem teljes kihasználása, és ezzel párhuzamosan krónikus a munkanélküliség is. A posztszocialista régió lakossága megkapta – vívmányként – az árubőséget, és megkapta – csapásként – a munkanélküliséget. Ezek ikertermékek, amelyeket alapján véve azonos mechanizmus (vagy egymással összefonódó, közös alapokon nyugvó mechanizmusok) hoz létre.

A fenti bekezdés mondatai érvelés nélküli kijelentések. Az érveléshez egy másik tanulmányra lenne szükség.

7. Személyes utószó

Tanulmányomat impressziók leírásával kezdtem, és ezekre térek vissza a fogalmazás végeztével.

Több mint ötven éve, 1956-ban a kandidátusi cím elnyerésért írott első könyvemben jelent meg először munkásságomban a hiány problémája (Kornai [1957]). Azóta élénken foglalkoztat, két könyvemnek is ez volt a fő témája. A kép, ami erről kialakult bennem, alapján nem változott fél évszázad alatt sem. Mindvégig egy ellentétpár lebeg a szemem előtt, egy dichotóm szembeállítás. Merem remélni, hogy kutatásról kutatásra haladva csiszolódott az elemzési apparátus, amellyel a jelenségeket leírom és magyarázom; teljesebbé és kiegyensúlyozottabbá vált a kétféle állapot hatásainak leírása, erényeik és visszasságaik értékelése. Ám megrögzötten kitartok a problémáról kialakult látásmódom mellett.

Azt hiszem, hogy a posztszocialista régió sok közembere ugyanígy érzékeli a piacon végbement átalakulást. Tisztában vagyok azzal, hogy a hivatásos közgazdászok túlnyomó többsége más fogalmakban gondolkodik. Egyensúlyt konstatál ott, ahol én azt látom: nem

a „középen” vagyunk, hanem a hiánygazdaságból (szerencsénkre!) átbillentünk a többletgazdaságba. Egyik kedvenc hasonlatom Escher rajza, amely repülő hattyúkat ábrázol. Az egyik ember azt látja, hogy fehér hattyúk repülnek balról jobbra, a másik pedig *ugyanabban a képből* azt látja meg, hogy fekete hattyúk szállnak jobbról balra.

Egy másik metaforával szeretném befejezni az eszmefuttatást, amelyet Domar már korábban idézett nagyszerű cikkében olvastam.¹⁸ Egy régi indiai mese szerint a herceg néhány vak embernek azt parancsolta: vizsgáljanak meg egy elefántot, és utána mondják el, milyen is az elefánt. Mindegyik vak az elefánt valamelyik részét tapogatta végig, és arról számolt be. Utána a vak emberek veszekedni kezdtek egymással. Mindegyikük azt bizonygatta, hogy neki van igaza.

Készen állok a veszekedésre. Előtte alázattal kell közölnöm: vak vagyok. Az elefánt nagy, és nekem csak egy kis részét sikerült megtapogatnom.

Hivatkozások

- AGHION, PH.–HOWITT, P. [1998]: *Endogenous Growth Theory*, MIT Press, Cambridge, MA.
- ARTUS, P. [2009]: *China: The Vicious Circle of Excess Capacity*, Natixis. Economic Research, Párizs–New York.
- BRIAN, A. W. [1994]: *Increasing Returns and Path Dependence in the Economy*. University of Michigan Press, Ann Arbor, Michigan.
- CHANTRILL, CH. [2010]: US Government Spending. <http://www.usgovernmentspending.com/numbers#usgs302> (letöltés dátuma: 2010. szeptember 6.).
- CROTTY, J. [2001]: *Structural Contradictions of Current Capitalism: A Keynes-Marx-Schumpeter Analysis*. University of Massachusetts. Amherst, Massachusetts, <http://people.umass.edu/crotty/india-rev-May25.pdf> (letöltés dátuma: 2010. augusztus 5.).
- CROTTY, J. [2002]: Why There is Chronic Excess Capacity. *Challenge*, Vol. 45. november–december, 21–44. o.
- CS AD DATASET [2007]: *Coen Structured Advertising Expenditure Dataset*. (Advertising Expenditures), <http://www.galbithink.org/cs-ad-dataset.xls> (letöltés dátuma: 2010. július 20.).
- DENTSU [2009]: *Advertising Expenditures in Japan 1999–2009*. DENTSU Data Room (Advertising Expenditures). <http://www.dentsu.com/marketing/index.html>, (letöltés dátuma: 2010. július 20.).
- DIAMOND P. A. [1982]: Aggregate Demand Management in Search Equilibrium. *Journal of Political Economy*, 90. 815–833. o.
- DJANKOV, S.–MURRELL, P. [2000]: *The Determinants of Enterprise Restructuring in Transition: An Assessment of the Evidence*. The World Bank, Washington D.C.
- DOMAR, E. D. [1989]: *The Blind Man and the Elephant: An Essay on Isms*. Megjelent: *Domar, E. D.: Capitalism, Socialism and Serfdom*. Cambridge University Press, Cambridge, 29–46. o.
- FLASCHEL, P. [2009]: *The Macrodynamics of Capitalism: Elements for a Synthesis of Marx, Keynes and Schumpeter*. Springer, Heidelberg.
- GALBRAITH, J. K. [1952]: *A Theory of Price Control*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- GALBRAITH, J. K. [1958]: *The Affluent Society*. Houghton Mifflin, Boston.
- HELBURN, S. W.–BRAMHALL, D. F. (szerk.) [1986]: *Marx, Schumpeter, Keynes & A Centenary Celebration of Dissent*. Sharpe, Amonk, New York.
- HELPMAN, E.–KRUGMAN, P. R. [1985]: *Market Structure and Foreign Trade*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press, Cambridge.
- HIRSCHMAN, A. O. [1970/1995]: *Kivonulás, tiltakozás, hűség. Hogyan reagálnak vállalatok, szervezetek és államok hanyatlására az érintettek?* Fordította: *Csontos László és Mezei György*. Osiris Kiadó, Budapest.
- IMF [2010]: *International Financial Statistics (Gross domestic product)* International Monetary Fund <http://www.imfstatistics.org/imf/> (a letöltés dátuma: 2010. július 21.).

¹⁸ *Domar* [1989] cikkének a címe is telitalálat: A vak emberek és az elefánt. Esszé az „izmusokról”. Domar megemlíti, hogy az indiai mesét Padma Desai professzortól, a kiváló indiai–amerikai szovjetológustól hallotta.

- INTERNATIONAL TELECOMMUNICATIONS UNION [2007]: Telecommunication Indicators (Telephones, Cellular Phones, and Computers by Country: 2006). In: U.S. Census Bureau, The National Data Book. International Statistics: Telecommunications, Computers. U.S. Census Bureau, http://www.census.gov/compendia/statab/cats/international_statistics/telecommunications_computers.html (a letöltés dátuma: 2010. július 29.).
- KALDOR, N. [1972]: The Irrelevance of Equilibrium Economics. *Economic Journal*, 328. 1237–1255. o.
- KORNAI JÁNOS [1957]: A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1970]: Anti-equilibrium. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1993]: A szocialista rendszer. HVG Kiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [2010]: Innováció és dinamizmus. *Közgazdasági Szemle*, 57. évf. 1. sz. 1–36. o.
- KORNAI JÁNOS–EGGLESTON, K. [2004]: Egyéni választás és szolidaritás. Az egészségügy intézményi mechanizmusának reformja Kelet-Európában. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS–MARTOS BÉLA [1971]: Gazdasági rendszerek vegetatív működése. *Sigma*, 4. évf. 35–50. o.
- KORNAI JÁNOS–MARTOS BÉLA (szerk.) [1981]: Szabályozás árjelzések nélkül. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS–MASKIN, E.–ROLAND, G. [2004]: A puha költségvetési korlát. *Közgazdasági Szemle*, 51 évf. 6. és 7–8. sz., 608–624 és 777–809. o.
- KORNAI JÁNOS–ROSE-ACKERMAN, S. (szerk.) [2005]: Tisztesség és bizalom a poszt szocialista átmenet fényében. A bizalmat érdemlő állam építése a poszt szocialista átmenet időszakában. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS–ROTHSTEIN, B.–ROSE-ACKERMAN, S. (szerk.) [2005]: Tisztesség és bizalom a poszt szocialista átmenet fényében. A társadalmi bizalom megteremtése a poszt szocialista átmenet időszakában. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- MILWARD, A. S. [1979]: *War, Economy, and Society, 1939–1945*. University of California Press, Berkeley.
- OLSON, M. [1963]: *The Economics of Wartime Shortage*. Duke University Press, Durham, NC.
- PHELPS, E. S.–ARCHIBALD, G. C.–ALCHIAN, A. A. [1970]: *Microeconomic Foundations of Employment and Inflation Theory*. Norton, New York.
- PISSARIADES, C. A. [2000]: *Equilibrium Unemployment Theory*. MIT Press, Cambridge, MA.
- SCHUMPETER, J. A. [1912/1980]: A gazdasági fejlődés elmélete. Vizsgálódás a vállalkozói profitról, a tőkéről, a hitelről, a kamatról és a konjunktúraciklusról. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- SCHUMPETER, J. A. [1942/2010]: *Capitalism, Socialism, Democracy*. Routledge, Milton Park.
- SICILIANI, L.–VERZULLI, R. [2009]: Waiting times and socioeconomic status among elderly Europeans: evidence from SHARE. *Health Economics*, 18. 1295–1306 o. <http://ideas.repec.org/a/wly/hlthec/v18y2009i11p1295-1306.html> (letöltés dátuma: 2010. szeptember 6.).
- ST. LOUIS FED [2010]: Federal Reserve Economic Data (Gross domestic product) Federal Reserve Bank of St. Louis, <http://research.stlouisfed.org/fred2/series/GDPA?cid=106> (letöltés dátuma: 2010 július 21.).
- UNITED NATIONS STATISTICS DIVISION [2009]: Main (fixed) telephone lines per 100 inhabitants. World Telecommunication/ICT Indicators Data. UNdata, <http://data.un.org/Data.aspx?q=telephone&d=ITU&f=ind1Code%3aI91> (letöltés dátuma: 2010. július 29.).
- VEBLEN, T. [1899/1975]: A dologtalan osztály elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- WARC [2007]: World Advertising Trends, Data: Adspend by Country (Advertising Expenditures) <http://www.warc.com/LandingPages/Data/Adspend/AdspendByCountry.asp> (letöltés dátuma: 2010. július 21.).